

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
МАЛИХ СІЛ ЗАКАРПАТТЯ:
ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО
ПЕРІОДУ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАКАРПАТСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
І ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МАЛИХ СІЛ ЗАКАРПАТТЯ:
ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО ПЕРІОДУ**

Мукачево – 2020

УДК 332.1:330.3:711.437(477.87)(02.064)

C70

Рекомендовано до друку Вченою радою

Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України (Протокол № 1 від 06.02.2020 р.)

Рекомендовано до друку Вченою радою

Мукачівського державного університету (Протокол № 7 від 20.02.2020 р.)

Рецензенти:

- Мельник М.І.** доктор економічних наук, професор, завідувач відділу просторового розвитку, «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України»;
- Шевчук Л.Т.** доктор економічних наук, професор, проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків, ПВНЗ «Львівський університет бізнесу та права».

Соціально-економічний розвиток малих сіл Закарпаття: проблеми трансформаційного періоду: монографія / М.І. Пітюлич, В.В. Гоблик, Т.Д. Щербан та ін.; за заг. ред. д.е.н., проф. М.І. Пітюлича. – Мукачево: РВВ МДУ, 2020. – 148 с.

ISBN 978-617-7495-34-4

У колективній монографії представлені результати наукових досліджень соціально-економічного розвитку малих сільських населених пунктів Закарпатської області в умовах економічної трансформації. Здійснено аналіз основних тенденцій демографічного розвитку малих сільських поселень. Запропоновано методичні підходи до діагностики природно-ресурсного потенціалу та оцінки впливу децентралізації на продуктивність використання земельних і лісових ресурсів. Проаналізовано ефективність функціонування нових форм господарювання та обґрунтовано підходи до підвищення дієвості їх функціонування. Значну увагу приділено стану та оцінці функціонування закладів соціальної інфраструктури. Окремий розділ присвячено аналізу ефективності використання туристично-рекреаційного потенціалу малих сіл як одного з важливих економічних пріоритетів сільської економіки.

© МДУ, 2020

© ЗРЦ СЕ І ГД НАНУ, 2020

ЗМІСТ

Вступ	4
1.Оцінка тенденцій розвитку демографічного потенціалу малих сільських поселень Закарпатської області	6
1.1.Особливості поселенської структури населення Закарпатської області	6
1.2.Оцінювання сучасних тенденцій демографічного розвитку населення малих сільських поселень регіону	8
2.Оцінка ресурсного потенціалу малих населених пунктів Закарпатської області	23
2.1.Природно-ресурсний потенціал малих сіл як об'єкт наукового дослідження.....	23
2.2.Оцінка земельних ресурсів малих сіл.....	30
2.3.Оцінка впливу децентралізації та земельної реформи на майбутнє лісових ресурсів малих сіл	39
3.Оцінка стану, динаміки та перспектив розвитку пріоритетних сфер господарювання малих сільських поселень Закарпатської області	54
3.1.Розвиток нових форм господарювання в малих селах Закарпатської області	54
3.2.Оцінка діяльності господарств населення в малих сільських поселеннях Закарпатської області	60
4.Стан соціальної інфраструктури малих сільських населених пунктів області та перспективи їх розвитку	79
4.1.Теоретико-методологічні аспекти дослідження соціальної інфраструктури малих сіл Закарпатської області	81
4.2.Соціальна інфраструктура малих населених пунктів Закарпатської області – реальний стан та оцінка населення.....	86
5.Туристично-рекреаційний потенціал малих сільських населених пунктів Закарпатської області	103
5.1.Теоретично-методологічні аспекти дослідження туристично-рекреаційного потенціалу території.....	104
5.2.Туристично-рекреаційний потенціал малих сільських населених пунктів Закарпатської області.....	119
6.Стратегія стійкого розвитку сільських територій Закарпатської області	132

Вступ

Специфічною особливістю екістико-поселенської структури Закарпатської області є наявність значної частини малих сільських населених пунктів. Станом на 01.01.2019 року в області нараховувалося 188 малих сіл, що складає 34 відсотки від загальної кількості всіх сільських поселень регіону.

Малі сільські поселення розрізняються між собою висотою розташування над рівнем моря, кліматичними умовами, різною експозицією схилів, розчленованістю рельєфу, наявним виробничо-ресурсним потенціалом. Зазначені чинники формують локальні економічні пріоритети, спеціалізацію виробництва, визначають характер та умови ведення бізнесу, детермінують продуктивність праці, рівень трансакційних витрат і в кінцевому підсумку впливають на ефективність господарювання, конкурентоспроможність, якість життя сільського населення.

Дослідження проблем соціально-економічного розвитку малих сіл є винятково важливим для економічного розвитку регіону, оскільки саме в сільських поселеннях погіршуються умови реалізації потреб життєдіяльності населення, звужується сфера докладання праці, низькою є підприємницька активність, у багатьох селах відсутні виробнича й соціальна інфраструктура. Сучасний стан соціальних об'єктів у малих селах перебуває в неналежному стані, а оптимізація мережі освітніх установ, закладів культури та охорони здоров'я без урахування їх специфіки призвела до значного їх скорочення, що не відповідає запитам мешканців сіл. Наслідком цих процесів є втрата динаміки природного приросту населення, погіршення стану здоров'я людей, ускладнення екологічної ситуації. Означене вимагає внесення серйозних коректив у політику державного регулювання соціально-економічного розвитку малих сільських поселень, особливо тих, які не мають достатніх власних ресурсів для забезпечення стійкого розвитку. Проблеми соціально-економічного розвитку малих сіл набувають особливого значення в умовах децентралізації, і зумовлена цим процесом необхідність інтеграції малих сільських поселень з економічно й соціально більш розвиненими населеними

пунктами сприятиме формуванню нових адміністративно-територіальних утворень з значним природно-ресурсним, соціально-демографічним та економічним потенціалом. Звідси випливає потреба в здійсненні комплексних наукових досліджень, спрямованих на розв'язання низки проблем, пов'язаних із соціально-економічним розвитком малих сіл, зокрема питань, що торкаються діагностики стану, стратегії, завдань їх розвитку, управління ними в умовах децентралізації, метою якої є пошук ефективних інструментів їх розвитку.

Враховуючи те, що малі сільські поселення сьогодні не є об'єктом статистичного дослідження, основними джерелами отримання інформації стали статистичні спостереження на основі паспортів населених пунктів, які значною мірою характеризують стан їх соціально-економічного розвитку. З метою вивчення думки сільських жителів стосовно проблем, причин, основних завдань розвитку їх територій, авторами використано метод анкетного опитування, яким було охоплено 300 сільських жителів.

Для повноти отриманих результатів використано дані Головного управління статистики в Закарпатській області.

У підготовці монографії взяли участь: розділ 1 – д-р екон. наук, проф. Пітюлич М.І., д-р психол. наук, проф. Щербан Т.Д., розділ 2 – канд. екон. наук, доц. Сембер С.В., канд. екон. наук, доц. Сахарнацька Л.І., канд. екон. наук, доц. Князев С.І., розділ 3 – член-кореспондент НАН України, д-р екон. наук, проф. Мікловда В.П., д-р екон. наук, проф. Пітюлич М.М., Певсе Г.Т., розділ 4 – д-р екон. наук, проф. Гоблик В.В., с.н.с. Папп Д.Д., розділ 5 – м.н.с. Михайлюк І.І., Маркова Е.В., Максютова О.В., розділ 6 – член-кореспондент НАН України, д-р екон. наук, проф. Мікловда В.П., д-р екон. наук, проф. Гоблик В.В., д-р екон. наук, проф. Пітюлич М.І., д-р екон. наук, проф. Пітюлич М.М., канд. екон. наук, доц. Сембер С.В.

Викладений у монографії фактологічний матеріал може бути використаний органами державної влади та місцевого самоврядування при розробці стратегії розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

1. ОЦІНКА ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ДЕМОГРАФІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЛИХ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

1.1. Особливості поселенської структури населення Закарпатської області

За адміністративно-територіальним устроєм поселенська структура населення Закарпатської області поділена на 13 районів, 11 міст, з них – 5 обласного значення, 19 селищ міського типу, 578 сільських населених пунктів. Станом на 1 січня 2019 року в області проживало 1 256,8 тис. осіб, або 3 відсотки від загальної чисельності населення України, з них – 466,1 тис. осіб (37,1%) міських і 790,7 тис. осіб (62,9%) сільських мешканців¹. Займаючи 16 місце за чисельністю наявного населення в Україні Закарпаття є найменш урбанізованим регіоном, оскільки 62,9% населення проживає в сільській місцевості. У структурі сільських поселень 32,5% займають малі села (до 500 осіб), де станом на 1 січня 2019 року проживало 60 351 особа.

Залежно від частки малих сільських поселень у загальній кількості сільських населених пунктів райони області можна ранжувати на дві групи. До першої, більш чисельної групи, належать 7 районів, що характеризуються високою часткою малих сіл у загальній структурі сільських поселень. Зокрема, частка малих сіл у Великоберезнянському районі становить 54,8, Воловецькому та Перечинському – по 50,0, Хустському – 42,9, Міжгірському та Мукачівському – по 41,9, Ужгородському – 39,1 відсотка від загальної кількості сільських населених пунктів. Другу групу з незначною часткою малих населених пунктів складають 6 районів області, зокрема Свалявський – 28,6, Іршавський – 19,6, Тячівський – 17,8, Берегівський – 16,7, Виноградівський – 14,9, Рахівський – 10,7 відсотка.

Враховуючи чітко виражену просторову вертикальну зональність Закарпаття, що включає низинну, передгірську та гірську природно-економічні зони, що відрізняються між собою кліматичними умовами, природноресурсним

¹ Закарпаття в демографічному вимірі : статистичний збірник. – Ужгород, 2019. – С. 8.

та виробничим потенціалом, висотою над рівнем моря, рельєфом, у край важливим є кількісний аналіз малих сільських поселень у розрізі природно-економічних зон регіону. Згадані чинники вимагають їх урахування в процесі розробки стратегії розвитку малих поселень та формування адекватних механізмів державної підтримки проблемних поселень, оскільки вони здійснюють активний вплив на ефективність ведення бізнесу, величину трансакційних витрат, конкурентоспроможність виробництва, а отже, й рівень життя сільського населення².

Існуючі природні відмінності, що мають об'єктивний характер, у просторовому зрізі створюють нерівні умови господарювання, наслідком чого стало поглиблення диспропорції соціально-економічного розвитку територій і малих населених пунктів зокрема, оскільки більшість з них в минулому розвивалася за залишковим принципом, що створило нерівні умови їх входження в ринкові відносини.

У розрізі природно-економічних зон Закарпаття найбільша частка малих сільських поселень припадає на низинну природно-економічну зону, в якій сконцентровано майже 40,0% усіх сільських поселень області, з них – 39,9 відсотка відносяться до категорії малих. Із чотирьох районів, які формують означену зону, за винятком Мукачівського району, в жодному немає гірських поселень, а 10 є мало чисельними.

Частка малих сіл у загальній кількості сільських поселень гірської природно-економічної зони, що є найбільш слабо розвинута в економічному плані, складає 37,2 відсотка, з них статус гірських мають 46,3 відсотка. У Великоберезнянському, Воловецькому, Перечинському та Рахівському районах, які належать до гірської природно-економічної зони, кількість малих сіл коливається від 41,9 до 54,8 відсотків. У цій зоні 7 малих населених пунктів є малолюдними, де чисельність населення не перевищує 150 осіб.

² Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації : монографія / За заг. ред. члена-кор. НАН України, д.е.н., проф. В.П.Мікловди. – Ужгород: ПП "Бреза", 2012. – С. 70.

У передгірській природно-економічній зоні частка малих поселень складає 22,9 відсотка від загальної чисельності сільських населених пунктів, з яких 14,5 відсотка мають статус гірських.

Проведений аналіз поселенської структури населення в розрізі природно-економічних зон Закарпаття дозволяє з'ясувати ряд важливих тенденцій. Сільське розселення характеризується великою часткою малих сіл. Середній розмір малого сільського населеного пункту складає в гірській природно-економічній зоні 317 осіб, передгірській – 301 особа, низинній – 336 осіб. Чітко фіксується зменшення щільності населення у міру віддаленості від районних центрів та міст. Найнижча щільність населення зафіксована в гірських малих поселеннях. У Великоберезнянському районі щільність населення в 3 рази нижче, ніж у цілому по області, а у Воловецькому, Перечинському та Рахівському районах – майже в 2 рази. Збільшується кількість малих сіл з чисельністю населення до 150 осіб. Найбільша кількість малолюдних сіл зосереджено в Хустському та Мукачівському районах – відповідно 7 та 6 населених пунктів. Знелюднення сіл створює умови, коли невігідно утримувати заклади освіти, охорони здоров'я, культури тощо. Існуюча тенденція веде до руйнування інфраструктури села, яка й без цього перебуває в занепаді.

1.2. Оцінювання сучасних тенденцій демографічного розвитку населення малих сільських поселень регіону

Подолання демографічної кризи в Україні й досягнення сталого демографічного розвитку, нормалізація процесів відтворення населення сьогодні значною мірою детермінують ефективність ринкових трансформаційних процесів в Україні та її національну безпеку. Процеси депопуляції населення, що набули стійкого характеру в Україні та її регіонах, суттєво активізували дослідження демографічних процесів. Тому можна погодитися з думкою, що «грунтовний аналіз перебігу демографічних процесів на різних рівнях територіальних суспільних спільнот є необхідним для

створення сприятливих умов формування та ефективної організації соціально-демографічного потенціалу країни та її регіонів»³.

Активізація наукових досліджень, що закладають основи для обґрунтування політики народонаселення, дозволяє виділити три основні підходи до її розуміння, які розрізняються між собою сукупністю компонентів, включених до процесу відтворення населення. Для першого напрямку характерним є зведення процесів демовідтворення населення лише до природного відтворення, тобто народжуваності та смертності⁴, що певною мірою є свідченням спрощеного підходу до розуміння демографічної політики, оскільки її інструменти зводяться не лише до впливу на народжуваність і смертність, але й на інші складові життєдіяльності суспільства. Опіраючись на знання, які характеризують лише кількісні зміни між народжуваністю та смертністю, роль демографії, по суті, зводиться до констатації кількісних змін, тобто до фактофіксуючої діяльності, не пояснюючи при цьому причини, які детермінують зміни в процесах природного відтворення населення.

Другий напрямок суттєво розширює наукове поле дослідження народонаселення, оскільки окрім природного руху населення включає міграцію як компонент демографічної політики та специфічний компонент соціальної політики⁵. Важливість входження міграційного компоненту в сферу демографічного розвитку детермінована тим, що вона здатна впливати на кількісні та якісні параметри народонаселення країни або окремих регіонів.

Третій напрямок, характерний для сучасних наукових досліджень, розглядає відтворення населення й відповідно демографічну політику в

³ Територіальний розвиток та регіональна політика в Україні : наукова доповідь / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. ред. В. С. Кравців ; наук. координатор С. Л. Шульц. – Львів, 2016. – С. 6.

⁴ Демографическая политика СССР / М-во высш. и сред. спец. образования СССР. Гл. ред. Д.И.Валентей. – М.: Финансы и статистика, 1983. – 112 с.; Иванов С. Взаимосвязь социальных изменений и динамики рождаемости в развивающихся странах. Управления демографическими процессами. – М.: Статистика, 1980. – 118 с.; Народонаселение: прошлое, настоящее и будущее / Н.В.Зверева, В.М.Медком и др. – М.: Мысль, 1987. – 256 с.

⁵ Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика) : енциклопедія [упоряд. Ю. І. Римаренко]. - К. : Довіра, 1998. – 910 с.; Richard Freeman. America's Economic Recovery is a Myth. EIR. Executive Intelligence Review, May 21, 1999. Vol. 26, № 21. – P. 4-18.

широкому плані, включивши в аналіз значне коло проблем, які зміщують акцент на якісні параметри населення – його статеву-вікову структуру, рівень освіти, професійну підготовку, секторальну структуру зайнятості⁶. На нашу думку, найбільш перспективним є саме третій напрямок, оскільки він дозволяє досліджувати процеси народонаселення у всій складності й багатомірності цього процесу та ієрархічних рівнях управління, що має особливо важливе значення, оскільки абсолютна більшість наукових публікацій, присвячена аналізу демографічних процесів, досліджується на макро- та мезорівнях. Що стосується нижчого адміністративного рівня (село, селище, місто), то означена проблема, за незначним винятком, не отримала належного висвітлення⁷. А між іншим, динаміка демографічних процесів, відображено в темпах природного приросту/скорочення населення, зміни в його статеву-віковій структурі, тривалість життя та ряд інших показників, визначальних у процесі розвитку соціально-трудоного потенціалу, формуються саме на низовому адміністративно-територіальному рівні. Звідси актуальність і важливість наукового аналізу демовідтворювальних процесів на рівні таксономічних одиниць базового рівня. У цьому випадку йдеться про малі сільські населені пункти, які забезпечують процеси життєдіяльності на своїй території і виступають як просторова цілісність, у якій розміщені й функціонують компоненти природного, виробничого та соціального середовищ⁸.

⁶ Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія у 8 томах / НАН України. Інститут регіональних досліджень; наук. ред. В.С. Кравців. – Львів, 2013. – Том 2. Соціально-демографічний потенціал / відп. ред. У.Я. Садова. – 2013. – 454 с.; Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації / Наук. ред. У.Я. Садова. – Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2011. – 528 с.; Стратегія демографічного розвитку в період 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/879-2006-%D0%BF>; Libanova E. Harmonization of Social and Economic Development and Aging. Which Approaches Work in Ukraine? // Демографія та соціальна економіка. – 2012. - № 2 (18). – С. 5-22.

⁷ Саріогло В.Г. Малі сукупності населення: вимірювання показників та оцінка якості : фундаментальна науково-дослідна робота. – Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи. – К., 2010

⁸ Павлов О. Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження / О. Павлов // Регіональна історія України : зб. наук. ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 3. – С. 113.

Особливості кожного регіону як територіально суспільної спільноти в сфері життєзабезпечення населення проявляється, в першу чергу, в демографічних процесах і структурах, стані (популяційного) здоров'я населення й системі його охорони. Значний вплив на демовідтворювальні процеси здійснює також система розселення в регіоні та рівень його урбанізації. Аналіз розвитку демографічного потенціалу малих сільських поселень Закарпаття за тридцятирічний період показує, що завдяки інтенсифікації міграційних процесів, перетворення окремих сіл у селища міського типу, активізації процесів урбанізації, змін у темпах природного приросту та смертності населення відбуваються складні й неоднозначні процеси в розвитку сільського населення. Ці зміни трансформуються на екістичній структурі населення й у сукупності з економічною складовою відображають не тільки тенденції минулого та сучасного, але й закладають підґрунтя для майбутніх соціально-економічних відносин і демографічного розвитку. Звідси актуальність та важливість дослідження демографічних процесів не тільки на макро- й мезорівнях, що характерно для більшості наукових публікацій⁹, але й на локальному, оскільки саме тут формується динаміка демографічного розвитку будь-якої таксономічної одиниці.

Для вибору малих населених пунктів у якості одиниць спостереження є вагомі аргументи. По-перше, малі села протягом тривалого періоду забезпечують природній приріст населення регіону. По-друге, вони є постачальниками людських ресурсів для міських поселень, забезпечуючи, по суті, їх розвиток. По-третє, вони формують ядро трудової міграції. Можна навести ряд інших вагомих аргументів, однак достатньо й цих, щоб зрозуміти вплив малих сільських поселень на процеси народонаселення області.

Основним джерелом інформації для дослідження стали паспорти малих сіл, моніторинг сільського населення, дані органів Державної статистики,

⁹ Демографічні перспективи України до 2026 року / Відп. ред. д.е.н. В. Стешенко. – К., 1999. – 56 с.; Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів)/ за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. – К.: Український центр соціальних реформ, 2006. – 138 с.; Пирожков С.. Зовнішня міграція в Україні: причини, напрямки, стратегії / С.Пирожков, О.Малиновська, Н.Марченко. – Київ: Академпрес, 1997. – 128 с.

матеріали переписів населення. Дослідження проведено в 2018-2019 рр. у рамках наукової теми «Соціально-економічний розвиток малих населених пунктів Закарпатської області в умовах децентралізації». У процесі опитування, яким було охоплено більше 450 сільських жителів, були отримані дані про цінності респондентів, чисельність населення, народжуваність, смертність, тривалість життя, статево-вікову структуру населення, сімейно-шлюбні відносини, здоров'я населення. Реєструвались також соціально-економічні характеристики респондентів, адаптація до умов ринку, схильність до підприємницької діяльності, ефективність ведення бізнесу, задоволеність діяльністю закладів соціальної інфраструктури в місцях їх проживання, міграційні настрої тощо. Вивчення впливу вище перерахованих чинників важливо з інструментальної й теоретичної точок зору, оскільки вони дозволяють виявити в емпіричних даних ключові індикатори впливу на демовітворювальні процеси.

Факторний аналіз виділяє два основні чинники, які детермінують розвиток та еволюцію народонаселення. По-перше, тип природного руху населення певної території, по-друге, міграційна активність працездатного населення. У першому випадку, якщо досягається розширений тип відтворення, має місце переважання частки економічно активних громадян в структурі населення при відносно невеликій частині осіб пенсійного віку. У другому випадку міграційний рух, який сьогодні виступає визначальним чинником, що характеризує розвиток соціально-трудова відносин, формує ситуацію на локальних ринках праці, сфері зайнятості, рівень добробуту, структуру споживання та збереження, режим відтворення населення¹⁰.

Із цього теоретичного положення випливає, що системний аналіз основних тенденцій розвитку населення малих сіл регіону здійснюється на основі двох взаємозв'язаних між собою процесів – природного й міграційного руху населення.

¹⁰ Регулювання трудові міграційних процесів в транскордонному регіоні: монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. Пітюлича М. І.; [М.І. Пітюлич, В.В. Гоблик, Т.Д. Щербан та ін.] – Мукачево: Вид-во МДУ, 2015. – С. 44.

Отже, при аналізі та оцінюванні перспектив демографічного розвитку й вибору моделі соціально-демографічної політики домінуючим є підхід, пов'язаний з аналізом показників руху населення.

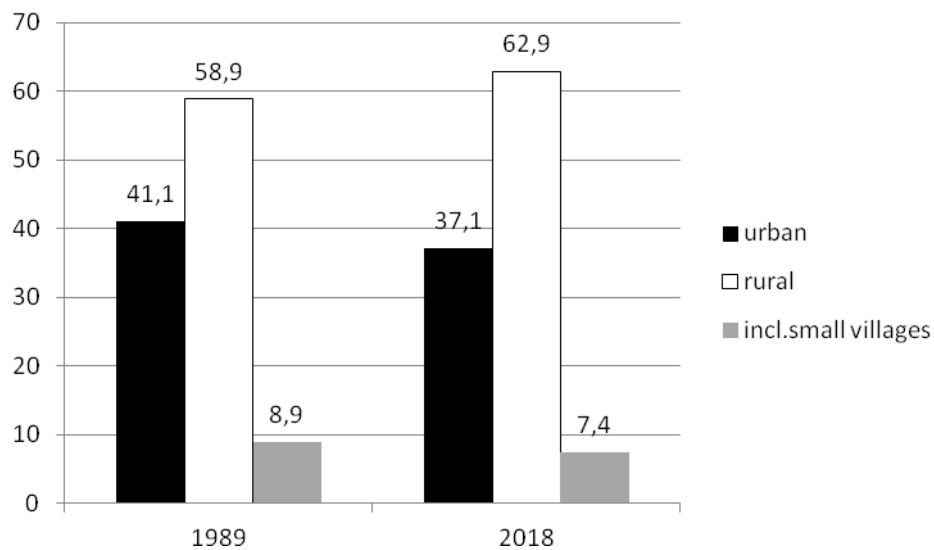

Рис. 1.1. Структура чисельності наявного населення в містах і селах Закарпатській області в 1989-2018 рр., %

Незважаючи на збільшення чисельності населення регіону, за аналізований період (+4692 особи) потенціал від'ємного природного сальдо закладався в попередні роки. Природній приріст населення до 2018 року забезпечувався в основному за рахунок нагромадженого в попередні десятиліття демографічного потенціалу та сприятливої демографічної структури населення. Як наслідок, регіон був у числі незначної кількості областей країни, які забезпечували розширений тип відтворення населення. Однак, починаючи з 2018 року, процеси демовідтворення населення в Закарпатті ідентифікували негативні загальнодержавні тенденції, хоч й вони не мають таких різких виявів. Упродовж 2018 року спостерігалось загальне скорочення населення в кількості 1353 особи, що в розрахунку на 1000 жителів становило 1,1 особи. Зменшення чисельності населення відбулося за рахунок скорочення природного приросту населення в кількості 1437 осіб¹¹.

¹¹ Закарпаття в демографічному вимірі : статистичний збірник. – Ужгород, 2019. – С. 8.

Із результатів, наведених на рис. 1, видно, що динаміка скорочення чисельності населення в міських поселеннях є значно вищою, ніж у сільській місцевості. Кількість міських жителів за аналізований період зменшилася з 41,1 відсотка до 37,1 відсотка, що свідчить про низький рівень урбанізації регіону. У той же час частка сільських жителів у загальній структурі населення області зросла з 58,9 відсотка в 1989 році до 62,9 відсотка – у 2018 році. Із наведеного випливає два принципово важливі висновки. Перший – сільські поселення є джерелом відтворення, тобто формування соціально-трудоного потенціалу регіону. Другий – процеси народонаселення впродовж останнього періоду набувають чітких внутрірегіональних відмінностей, що значно підвищує науковий інтерес до їх дослідження, зокрема малих населених пунктів, що займають вагому частку в структурі регіону.

Результати, наведені на рис. 1.1, вказують: збільшення чисельності сільського населення за аналізований період (+53439 осіб) супроводжується зростанням чисельності населення в малих сільських населених пунктах області (+1352 особи).

Таблиця 1.1

**Динаміка зміни чисельності населення малих сільських населених пунктів
Закарпатській області в 1989-2018 рр.**

Природно- економічні зони	Кількість малих населених пунктів	Чисельність населення, осіб		Приріст (+) / скорочення (-), %
		1989 рік	2018 рік	
Низинна	75	24 623	25 193	+2,3
Передгірська	43	11 980	12 980	+8,3
Гірська	70	22 396	22 178	-1,0

Аналіз зміни динаміки чисельності населення малих сільських поселень у розрізі природно-економічних зон Закарпаття, відображений в таблиці 1.1, вказує на загальну тенденцію до його зростання. Особливо відчутним є зростання населення в передгірській зоні, дещо нижчими темпами зростає

чисельність малих сіл низинної природно-економічної зони. У гірській зоні спостерігається динаміка до зменшення чисельності населення, що проживає в малих селах. При цьому в кожній із природно-економічних зон виділяються «села-депопуляційні лідери» зменшення населення. Зокрема, в низинній зоні найвищий спад населення зафіксовано у Виноградівському районі – 958 осіб, у передгірській – малі села Іршавського району – 404 особи, гірській – у Воловецькому – 720 осіб.

Зростання чисельності населення малих сіл області можна пояснити, насамперед, зростанням загальної кількості малих сіл, кількість яких зросла на 9 одиниць і на початок 2019 року становила 188 сіл. Незважаючи на загальне зростання чисельності громадян, що проживають у малих селах області, тут чітко простежуються депопуляційні тенденції. Основною причиною посилення процесів депопуляції в малих сільських поселеннях є природне скорочення жителів унаслідок зниження народжуваності. У 2018 році народилося 13 883 дитини (11,7 осіб на 1000 наявного населення), що приблизно відповідає рівню 1999 року. Якщо впродовж 2008-2014 років у середньому щодня народжувалася 50-52 немовлят, то в 2016-2017 роках – менше 45, а в 2018 році – тільки 38¹². Наведене свідчить про радикальні зміни репродуктивної поведінки молодих сімей, переважна більшість яких ґрунтується на одностатевості сім'ї. Сьогодні вже можна говорити про проблему поступової втрати цінності інституту сім'ї, зменшення потреби в дітях, а також скорочення числа шлюбів і розлучень. Знижується загальний коефіцієнт шлюбності та зростає кількість консесуальних (незарєєстрованих) шлюбів. Високою залишається кількість розірваних шлюбів, причому коефіцієнт розлучуваності протягом тривалого періоду часу залишається стабільно високим – 2,3 на 10000 наявного населення¹³. Таким чином, проблеми у сфері народжуваності не вичерпуються лише її зниженням, а все більшою мірою пов'язані зі змінами норм дітородності та структури сім'ї.

¹² Закарпаття в демографічному вимірі : статистичний збірник. – Ужгород, 2019. – С. 10.

¹³ Закарпаття ' 2018 : статистичний щорічник. – Ужгород, 2019. – С. 23.

Важливим чинником, що детермінує процеси депопуляції сільського населення, є посилення тенденції до зростання смертності. Це підтверджується даними державних органів статистики. Починаючи з 2005 року, показник смертності в сільській місцевості залишається стабільно високим і складає 12,2 особи на 1000 наявного населення.

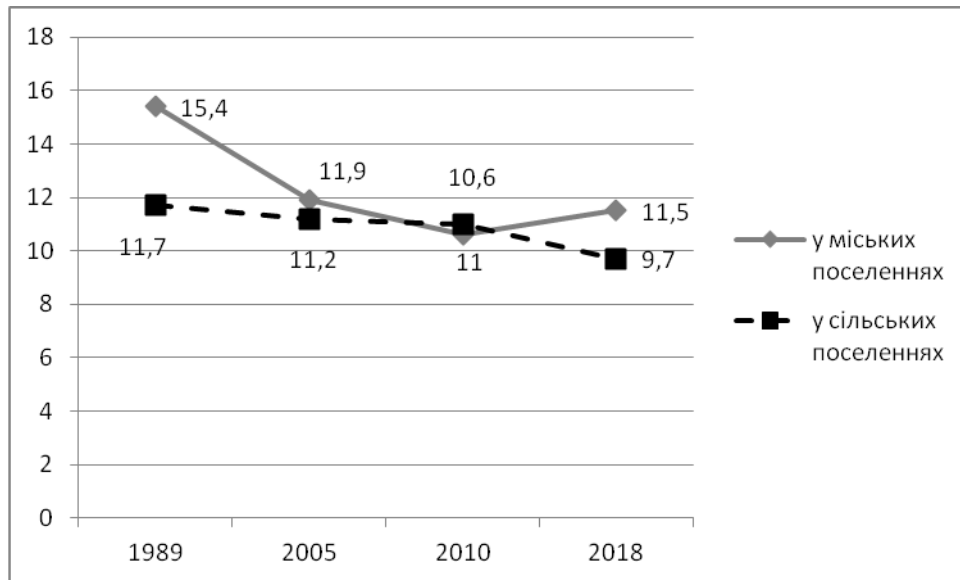

Рис. 1.2 Коефіцієнт смертності дітей віком до 1 року в містах і селах Закарпатської області*

* померло дітей віком до одного року на 1000 живонароджених

Одним із основних показників смертності населення, що чутливо реагує на ефективність функціонування закладів охорони здоров'я, стан санітарно-гігієнічної ситуації, харчування, добробут населення, є рівень дитячої смертності. Із показників, наведених на рис. 1.2, видно: після високого рівня дитячої смертності, зафіксованого в 1989 році, спостерігається тенденція до її зниження як у міській, так і в сільській місцевостях. Однак показник рівня дитячої смертності, в цілому, по області є високим. Так, наприклад, у 2018 році рівень смертності дітей віком до одного року склав 10,4 особи на 1000 живонароджених, що є найвищим серед регіонів України. Існуюча ситуація на тлі зменшення народжуваності буде посилювати процеси депопуляції населення. У ситуації, яка склалася, необхідні комплексні дії, спрямовані на позитивне налаштування на розвиток сімейних цінностей, сприяння формуванню дітородних настанов, здійснення ефективних заходів,

спрямованих на соціальний захист сімей при народженні дитини, підвищення ефективності закладів охорони здоров'я, особливо в сільській місцевості, зокрема в гірських поселеннях. На цьому робиться особливий акцент, оскільки за період 2000-2018 рр. кількість лікарняних закладів в області зменшилася з 71 до 44, кількість лікарів відповідно з – 5183 до 4863, медичного персоналу – з 13143 до 9986¹⁴, і це при тому, що чисельність населення за цей період практично не змінилася. Не менш важливим при здійсненні реформи є врахування чітко вираженої вертикальної зональності області, нерівномірність розміщення медичних закладів у гірській, передгірській та низинній природно-економічних зонах, що ставить у нерівні умови отримання медичних послуг міського й сільського населення, оскільки детермінує додаткові витрати на отримання необхідних послуг. Врахування цього об'єктивного факту підводить до висновку, що медична реформа в області не може здійснюватися за шаблоном, а вимагає врахування специфіки регіону. З цього приводу на серйозну увагу заслуговує думка Е. Лібанової, яка відзначає, що серед усього кола демографічних проблем сучасної України проблеми смертності є чи ненайгострішими. Коріння їх формування, як стверджує авторка, криється в подіях принаймні піввікової давності, коли поступово почав виділятися глибокий розрив у тенденціях смертності та тривалості життя населення СРСР та економічно розвинутих країн¹⁵. Звідси впливає одне із найважливіших завдань – збереження репродуктивного здоров'я сільського населення на основі вдосконалення профілактичної та лікувально-діагностичної допомоги, забезпечення доступності і підвищення якості медичних послуг, реорганізації системи надання первинної медичної допомоги, вдосконалення системи забезпечення лікарськими препаратами населення з низькими доходами. Безумовно, що вирішення цього складного вузла проблем значною мірою пов'язується з переходом до страхової медицини.

¹⁴ Закарпаття 2018 : статистичний щорічник. – Ужгород, 2019. – С. 160.

¹⁵ Лібанова Е.М. Новітні тенденції смертності населення України / Е.М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2006. - № 1. – С. 23.

Загальновідомо, що динаміка показників рівня смертності та очікуваної тривалості життя значною мірою визначаються статеві-віковою структурою населення. Аналіз структури населення малих сільських поселень регіону за аналізований період за основними соціально-демографічними показниками, відображений на рис. 1.3, свідчить про ряд нових тенденцій і процесів у сфері демографічного розвитку населення малих населених пунктів регіону.

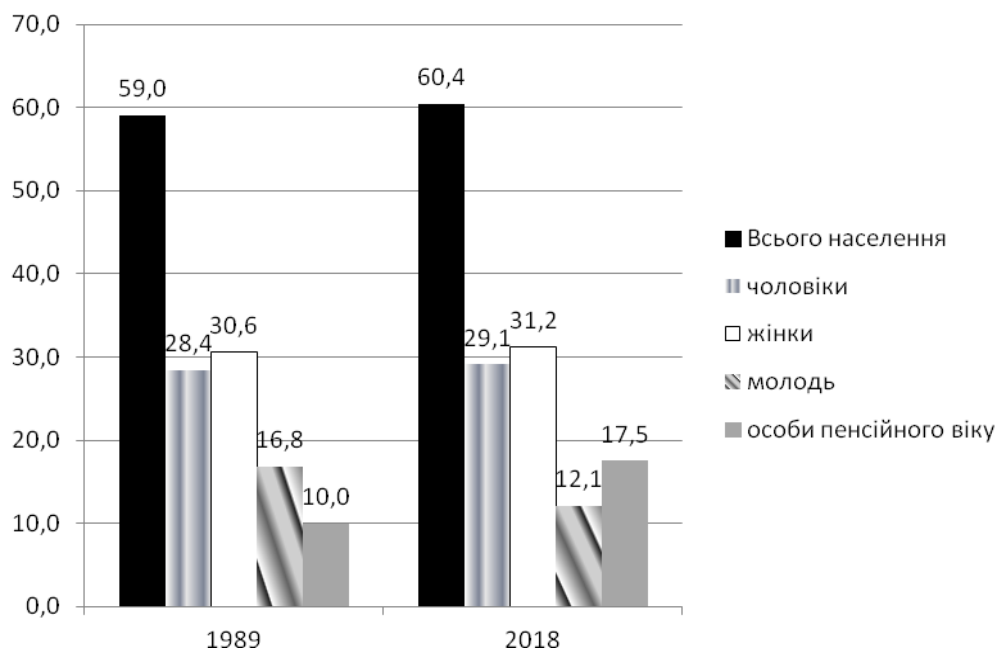

Рис. 1.3 Зміни статево-вікової структури населення малих населених пунктів Закарпатській області за 1989-2019 роки, тис. осіб

На ґрунті загального зростання чисельності населення малих сільських поселень, яке за аналізований період зросло на 5%, відбувається деформація статево-вікової структури населення. Це підтверджується результатами, відображеними на рис. 1.3. За аналізований період кількість молоді, що проживає в малих селах області, зменшилася на 28%. Натомість зростає частка осіб старше працездатного віку, яка за експертними оцінками складає 28,9 відсотків у загальній кількості населення регіону. Згідно з прийнятими в демографії критеріями (демографічним стандартам ООН), населення вважається старим, якщо доля осіб 65 років і старше складає 7% і вище у відношенні до всього населення.

Деформація статево-вікової структури населення малих сільських поселень та процеси старіння населення з високою ймовірністю дозволяють прогнозувати значні негативні соціальні та економічні наслідки. Висока частка осіб старше працездатного віку на тлі скорочення чисельності молодих людей об'єктивно буде генерувати умови для низької народжуваності, що неминуче відобразиться на кількості та якості економічно активного населення на селі, а відповідно – місткості локальних ринків праці. Існуюча ситуація може стати серйозним бар'єром на шляху розвитку локальних точок економічного зростання, тобто пріоритетних сфер господарювання, особливо тих, де переважно використовується праця молодих людей – туризм, рекреація, соціальна інфраструктура, надання різного виду послуг тощо. Звідси виникають певні обмеження для впровадження інновацій, модернізацію та диверсифікацію сільської економіки. Зміни вікової структури будуть супроводжуватися дією двох різнонаправлених чинників у попиті сільського населення – зменшенням попиту на високотехнологічні товари внаслідок низької купівельної спроможності жителів сіл¹⁶ і зростанням попиту на послуги охорони здоров'я та соціальну опіку. Старіння населення об'єктивно викликає зміни в структурі й обсягах збережень, детермінуючи динаміку інвестицій та зростання навантаження на працездатне населення. Вікова структура визначає також і демографічне навантаження. Станом на 1 січня 2019 року на 1000 осіб віком 16-59 років припадало 344 особи віком 0-15 років та 286 осіб віком 60 років і старше. У міських поселеннях відповідні показники склали 343 і 294 особи, у сільській місцевості – 334 і 281 особа відповідно¹⁷.

Процес старіння населення об'єктивно буде призводити до зростання бюджетних витрат, що підтверджується численними дослідженнями. Результати поглибленого аналізу, проведеного Д.Уейлом, показують, що в США майже 60% всіх витрат можна прив'язати до певних вікових груп. За розрахунками вище цитованого автора, бюджетні витрати на осіб старшого

¹⁶ Середній розмір призначеної місячної пенсії з урахуванням цільової грошової допомоги та індексації у 2018 році склав 2139,66 грн.

¹⁷ Закарпаття у демографічному вимірі : статистичний збірник. – Ужгород, 2019. – С. 10.

віку у 8 разів перевищують витрати на особу працездатного віку й у 25 разів – витрати на дитину¹⁸. Стрімкий ріст старіння населення об'єктивно вимагає ефективної пенсійної реформи.

* * *

Висновки

Сучасна демографічна ситуація в малих населених пунктах Закарпаття складається під впливом трансформації соціально-економічної системи глибокої кризи в економіці та зниження життєвого рівня сільського населення, слаборозвинутої виробничої і соціальної інфраструктур, відсутності ефективної системи соціального захисту молодих сімей, осіб пенсійного віку. Ці проблеми безпосередньо впливають на демографічний розвиток сільського населення, посилюючи деформацію його статево-вікової структури, прискорюють процеси знелюднення сіл, інтенсифікують трудову міграцію, особливо сільської молоді. Загроза втрати демографічного потенціалу села вимагає здійснення ефективної демографічної політики, спрямованої на підвищення народжуваності та зниження смертності, покращення здоров'я й підвищення тривалості життя сільського населення, здійснення заходів, спрямованих на охорону материнства і дитини, утвердження сімейних цінностей, оптимізацію міграційних процесів. Передумовою вирішення цього складного вузла проблеми є підвищення соціальної активності сільського населення шляхом створення ефективного підприємницького середовища на селі, мобілізація інвестиційних ресурсів, переведення сільської економіки на інноваційний шлях розвитку, диверсифікація економіки, розвиток конкуренції.

Однак це лише один бік проблеми. Другим важливим, а точніше головним завданням, без вирішення якого економічне зростання малих сільських поселень, а відповідно й забезпечення розширеного відтворення населення, є вкрай проблематичним, вважаємо здійснення радикальних перетворень у сфері їх соціального розвитку, а точніше – конструювання

¹⁸ David N. Weil. [Population Aging](#). [NBER Working Papers](#). 2006. № 12147.

державної соціальної політики щодо проблемних сільських територій. Йдеться не про вирівнювання умов життя міського та сільського населення, а про зняття аномальних відмінностей, які сьогодні склалися в доступі сільського населення до життєво важливих благ у сфері освіти, медицини, культури, системи зв'язку, інформаційного забезпечення тощо. Внаслідок цього «посилюються процеси деривації, тобто звуження, а в окремих випадках відсутність можливостей задоволення першочергових соціальних потреб сільського населення, зростання нерівності в його доступі до соціальних благ, зниження стандартів споживання, що закладає підвалини для посилення соціальної напруги на селі»¹⁹. Соціальна невпорядкованість сільських населених пунктів є однією з основних причин посилення процесу урбанізації сільського населення й поглиблення територіальних диспропорцій, що виражаються в асиметрії їх розвитку та знаходять свій прояв у:

- відхиленні основних показників соціального розвитку сільських поселень від середньообласного рівня;
- відмінності показників соціального розвитку по району та конкретних сільських поселеннях;
- нерівності забезпечення об'єктами соціально-культурного призначення в просторовому зрізі.

Розуміння складності й масштабності проблем, що роками склалися та не знаходили ефективного вирішення у сфері соціального розвитку малих населених пунктів, вказує на неможливість їх вирішення лише за рахунок державних дотацій. Необхідні системні підходи, здатні одночасно впливати на ситуацію в економіці, соціальній сфері, демографічному відтворенні населення, уповільненні трудової міграції, розвиток сфери докладання праці тощо. Цілком очевидно, що підтримка локальних сільських поселень повинна мати адресний характер (за цілями, завданнями, формами та методами) й акумулюватися в індивідуальних планах їх оздоровлення, під якими розуміється система заходів

¹⁹ Концепція стійкого розвитку сільських територій Закарпатської області на 2021-2027 рр. / В.П.Мікловда, В.В.Гоблик, М.І.Пітюлич, М.М.Пітюлич, С.В.Сембер // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2019. – Вип. 2 (54). – С. 10.

соціально-економічного, фінансового, правового характеру з метою приведення у відповідність до існуючих стандартів ключових параметрів життєдіяльності проблемних територій – розвиток народонаселення, забезпечення гідної праці економічно активного сільського населення, уповільнення трудової міграції, забезпеченість об'єктами соціально-культурної інфраструктури, системи населених пунктів.

Безумовно, що в умовах децентралізації, крім заходів, пов'язаних із підтримкою проблемних сільських територій із боку держави, суттєво зростає роль місцевих тактичних заходів з управління процесами відтворення населення, задіяння їх власного ресурсного потенціалу на вирішення проблем, пов'язаних з економічним та соціальним розвитком, умовами життєдіяльності, активізацією підприємницької активності, підвищенням рівня культури, освіти, кваліфікації, здоров'я людей, згладжування аномалії статево-вікової структури населення.

Враховуючи складність і множинність зв'язків соціально-економічного й демографічного розвитку, їх локальні особливості та опираючись на результати дослідження малих сільських поселень області, можна сформулювати першочергові завдання в сфері реалізації політики народонаселення. В агрегованому плані вони вимагають вирішення трьох взаємозв'язаних проблем. По-перше, подолання бідності, досягнення нормального добробуту всіх соціально-демографічних груп населення. По-друге, реалізація локальних програм відтворення населення, складовою яких є підтримка молодих сільських сімей як реальної ланки суспільних відносин. І по-третє, кардинальне підвищення рівня сільської медицини.

2. ОЦІНКА РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЛИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Природно-ресурсний потенціал малих сіл як об'єкт наукового дослідження

Процвітання кожної держави та її регіонів безпосередньо залежить від способів мобілізації ресурсного потенціалу. Приклади таких держав, як Швейцарія, Японія, Тайвань, Південна Корея, Сінгапур, Гонконг та інших свідчать про те, що навіть із дефіцитом природних ресурсів можна досягти суттєвих економічних та соціальних результатів завдяки ефективному використанню існуючого трудового й адміністративного потенціалу. Парадокс розвитку сучасної України полягає в тому, що, маючи багаті природні та людські ресурси, вона ще не досягла такого ступеня розвитку, який би забезпечив високі стандарти якості життя й достатні умови для національної безпеки. Ефективним базовим підходом до розв'язання цих суперечностей, а також поліпшення використання ресурсів держави та загалом її потенціалу є розвиток територіального управління, пов'язаний з реальним зміцненням місцевого самоврядування й підвищенням результативності регіональної політики. Одночасно нові державно-управлінські реформи в сучасній Україні мають спрямовуватися на ефективне використання ресурсного потенціалу всіх її територій.

Європейський досвід переконливо свідчить, що ефективна територіальна організація влади може будуватися лише на основі специфічної форми публічної влади територіальних громад, у рамках якої забезпечується реалізація їх права здійснювати управління в межах відповідних територіальних одиниць, самостійно вирішувати питання місцевого значення. Однак ключовою проблемою тут є належне ресурсне забезпечення відповідних рішень, адже будь-яка територіальна громада має враховувати ресурсні можливості – як власні, так і регіону та суспільства в цілому. Ресурсний потенціал краю характеризується наявними ресурсами й складається з таких основних видів

потенціалів, як економічний, поселенський, природний, трудовий, соціальний, інформаційний, фінансовий та ін. Загальне поліпшення реалізації потенціалу регіону може відбутися навіть у випадку більш ефективного використання будь-яких із наявних ресурсів, однак цього не може статися без якісного поліпшення управління на всіх рівнях – держави, регіону, області, району, міста, селища, села, і головне – підприємства, яке безпосередньо забезпечує додану вартість. У свою чергу, ефективне функціонування суб'єктів господарювання потребує створення сприятливого регуляторного середовища та підтримки у використанні можливостей для розвитку, в тому числі ресурсних. Формування ефективних механізмів вирішення цих завдань неможливе без усебічного, системного дослідження такої категорії, як ресурсний потенціал регіону, її складових та відповідного вітчизняного й зарубіжного управлінського досвіду. Трансформація економічних реформ в Україні сприятиме комплексному використанню ресурсного потенціалу краю, який є одним із головних важелів зміцнення позитивних тенденцій у соціально-економічному розвитку держави, а також пріоритетним завданням державної регіональної політики. Здійснення соціально-економічних перетворень в Україні значною мірою залежить від використання ресурсного потенціалу регіону, адже гармонійність і збалансованість розвитку його складових є найважливішою передумовою розвитку країни та суспільства.

Ефективне функціонування ринкової економіки в регіонах вимагає вирішення складних завдань, серед яких – максимально повне використання потенційних можливостей, формування здатності швидко адаптуватися до змінної ситуації на ринку. Діяльність територіальних громад значною мірою визначається тим, наскільки результативно вони використовують ресурси, які є в їх розпорядженні, та складають їх ресурсний потенціал, що являє собою джерело й засіб їх відтворення, а також відіграє ключову роль у визначенні функцій, спрямованості та динаміки розвитку регіону. Його можна оцінити шляхом комплексного аналізу сукупності ресурсів – внутрішніх складових потенціалу. Створення умов для динамічного збалансованого розвитку регіону, усунення основних диспропорцій сприятиме максимальному наближенню

послуг до населення, підвищенню спроможності територіальних громад та їх представницьких органів до вирішення місцевих питань власними силами. Актуальність зумовлена проблемами практичного забезпечення узгодженого впливу органів публічної влади на ресурсний потенціал регіонів. Безперечно, підвищення ефективності й водночас економне використання наявних ресурсів, збереження при цьому довкілля в належному стані для наступних поколінь потребує надійної теоретичної та методологічної бази. Вивченням проблем ресурсного потенціалу займалися такі вчені, як: Г. Атаманчук, В. Бабаєв, Т. Безверхнюк, П. Беленький, С. Біла, З. Варналій, В. Воротін, О. Грішнова, М. Долішній, І. Дробот, Л. Жаліло, Л. Зайцева, С. Злупко, В. Куйбіда, Е. Лібанова, В. Мамонова, Ю.Маршавін, О. Павлов, І. Розпутенко, В. Руденко, В. Тертичка, С. Тумакова, М. Чумаченко, О. Шаблій, В. Шевчук та ін. Зауважимо, що це не повний перелік науковців, які досліджували теоретичні основи формування ресурсного потенціалу регіону.

Стосовно сутності поняття природно-ресурсного потенціалу існують різні погляди. Зокрема, В.П. Руденко відзначає, що природно-ресурсний потенціал території характеризується сукупною продуктивністю її природних ресурсів як засобів виробництва та предметів споживання, характеристики яких виражаються у їхній споживчій вартості. При цьому розрізняється сучасна й потенційна продуктивність природних ресурсів. Потенційна продуктивність характеризує максимально можливу ефективність використання їх у господарстві, яка теоретично може бути досягнута вже на сучасному етапі розвитку продуктивних сил держави, але за умови оптимальної відповідності фактичної структури природокористування історично сформованій специфіці місцевих природно-економічних, соціальних та інших умов²⁰.

В інших дослідженнях під природно-ресурсним потенціалом розуміють сукупність природних ресурсів і природних умов, які знаходяться в певних географічних межах, що забезпечують задоволення економічних, екологічних,

²⁰ Жук П.В. Природно-ресурсний потенціал та природний капітал у парадигмі сталого розвитку Карпатського регіону. / Соц.-ек. проблеми сучас. періоду України, 2013. Вип. 5(103)

соціальних, культурно оздоровчих та естетичних потреб людини й суспільства²¹.

При цьому увага акцентується на тому, що природно-ресурсний потенціал залежить не тільки від натуральних запасів ресурсів, але і є функцією соціально-господарської системи, у якій вони перебувають та яка визначає можливості й місцеві ефекти їх використання²².

Аналіз показує, що природні ресурси Закарпаття у всі історичні періоди чинили суттєвий вплив на господарське життя місцевого населення²³. Із сучасних досліджень, які розкривають господарську роль природно-ресурсного потенціалу в забезпеченні сталого розвитку регіону, варто відзначити роботи Л.Г. Руденка та С.А. Лісовського, М.А. Голубця, В.С. Кравціва²⁴.

Термін «потенціал» (від лат. *potentia* – сила) в економічній теорії має досить широкі аспекти використання і трактується як наявні запаси, засоби, джерела, що можуть бути використані (приведені в дію для досягнення певної мети). Це інтегровані можливості окремої особи, суспільства в цілому (або держави) в певній галузі чи сфері діяльності. Регіональна економіка як цілісна система та підсистема національної економіки України спрямована на вирішення двох груп завдань: забезпечення соціальних функцій відтворення, збереження й примноження природних ресурсів, а також здійснення виробничо-господарських функцій із метою раціонального використання природних ресурсів, виробництва промислової продукції, споживчих товарів, надання послуг населенню.

²¹ Данилишин Б.М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, В.С. Міщенко та ін. – К. : РПС України, 1999. – С. 86.

²² Данилишин Б.М., Шостак Л.Б. Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограниченный. –К. : СОПС Украины НАНУ, 1999 – С. 51-52.

²³ Жук П.В. Історія, стан та перспективи розвитку природо експлуатуючих галузей промисловості у Карпатському регіоні України / Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Гірські території: проблеми та перспективи розвитку: [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол. : В.С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2012. Вип. 1(93). – С. 213-223.

²⁴ Кравців В.С. Актуальные вопросы формирования политики устойчивого развития горных территорий в Украине / В.С. Кравців // Экономическое возрождение России. – 2010. – № 1(23). – С. 118-125.

Перший аспект досліджень дає змогу визначати природно-ресурсний потенціал як складову частину національного багатства країни і з цих позицій оцінювати означений потенціал регіону.

Другий аспект досліджень стосується питань, пов'язаних із визначенням перспектив раціонального природокористування. Наведене вище дозволяє визначати природно-ресурсний потенціал як здатність природних ресурсів задовольняти потреби процесу виробництва матеріальних, культурних і духовних благ у вигляді товарів та послуг для забезпечення життєдіяльності людини та зростання її добробуту. Критерієм оцінки природно-ресурсного потенціалу як правило розглядають соціально-економічний ефект від ресурсокористування у вигляді кінцевої продукції, отриманої внаслідок господарського використання природних ресурсів чи задоволення особистих потреб людей. При цьому ПРП доцільно розглядати в якості специфічного, природного капіталу, адже його використання також дає можливість отримувати прибуток²⁵.

Із позицій сталого розвитку сучасна економіка все більшого значення надає природному капіталові у формуванні національного добробуту. Зокрема, розроблені Світовим банком оцінки добробуту націй включають результати оцінювання трьох компонентів капіталу: вироблених цінностей, природного капіталу й людських ресурсів. Такий підхід ґрунтується на дослідженнях, представлених у розробках «Моніторинг економічного прогресу»²⁶ та «Стійкість і добробут націй»²⁷.

Оцінка природного капіталу при цьому базується на оцінці наявності й ефективності використання сільськогосподарських угідь, пасовищ і сіножатей, лісів всіх категорій продуктивності, природоохоронного фонду (заповідні

²⁵ Жук П.В. Природно-ресурсний потенціал та природний капітал у парадигмі сталого розвитку Карпатського регіону. / Соц.-ек. проблеми сучас. періоду України, 2013. Вип. 5(103)

²⁶ Seregeldin I. Sustainability and the Wealth of Nations: First Steps in an Ongoing Journey. // Environmentally Sustainable Development Studies and Monograph Series. – Washington D.C. : World Bank, 1996. – No.5 – p. 25-78.

²⁷ World Bank. Monitoring Environmental Progress: A report on Working Progress // Environmentally Sustainable Development. – Washington D.C. : World Bank, 1995. – 115 p.

території, заказники, пам'ятки природи), запасів родовищ металів, мінералів, нафти та природного газу. При цьому природний капітал України, розрахований на базі методики Світового банку, є вкрай низьким, що відображає рівень ефективності використання природно-ресурсного потенціалу України як в економічно відсталих країнах. Самі ж фізичні параметри природних ресурсів України (земельних, мінерально-сировинних, лісових тощо) є досить значними. Ефективне використання природно-ресурсного потенціалу та розвиток природно-сировинної бази з дотриманням принципів екологічності – чи не головний чинник серед факторів зростання економіки країни та регіонів на найближчі роки.

За ознаками участі в господарському обороті та процесі виробництва як залучені у господарський оборот, так і перспективні для використання природні ресурси цілком резонно розглядати в якості природного капіталу. Категорія «природний капітал» вперше застосована власне у документах, прийнятих у червні 1992 р. в Ріо-де-Жанейро на Конференції Організації Об'єднаних Націй, за якими концепція сталого розвитку набула офіційного статусу. У багатьох дослідженнях серед складових моделі сталого розвитку увага приділялася, насамперед, екологічній компоненті, що не є дивним з огляду на власне гострі екологічні, еколого-економічні проблеми, необхідність розв'язання котрих і привела до формування концепції сталого розвитку.

Політика природокористування в регіоні має вирішити такі завдання: забезпечити ефективне використання природно-ресурсного потенціалу з орієнтацією на максимум кінцевих соціальних та економічних ефектів місцевому населенню, не допускаючи при цьому негативних екологічних наслідків, зберігаючи природні ресурси для майбутніх поколінь.

Досягнутий рівень освоєння природно-ресурсного потенціалу регіону можна відобразити через оцінку використовуваного природного капіталу. Методологія такої оцінки на основі методики Світового Банку в науковій

літературі пропонується²⁸. Вона дозволяє продемонструвати безпосередні економічні ефекти від використання природних ресурсів регіону за вартістю отриманої первинної продукції сільського господарства, доходів від реалізації деревини та інших продуктів лісу, видобутої мінеральної сировини, доходів рекреаційної галузі тощо.(табл.2.1)

Таблиця 2.1

Оцінка використовуваного природно-ресурсного потенціалу Закарпатської області за показниками реалізації продукції, робіт, послуг у 2018 році.

млн. грн

Сфери економічної діяльності	Всього
Добувна промисловість	273,8
<i>Питома частка використовуваного природно-ресурсного потенціалу, %</i>	2,4
Переробна промисловість, виробництво та розподіл електроенергії, газу та води	6122,4
<i>Питома частка використовуваного природно-ресурсного потенціалу, %</i>	53,2
Сільське господарство	4301,2
<i>Питома частка використовуваного природно-ресурсного потенціалу, %</i>	37,4
Лісове господарство	777,8
<i>Питома частка використовуваного природно-ресурсного потенціалу, %</i>	6,8
Рекреаційна сфера	29,1
<i>Питома частка використовуваного природно-ресурсного потенціалу, %</i>	0,3
Рибальство, будівництво водних споруд	-
<i>Питома частка використовуваного природно-ресурсного потенціалу, %</i>	-
Разом	11504,3

Джерело: сформовано автором на основі²⁹

Використання природно-ресурсних можливостей задля економічного та соціального зростання регіону має зайняти вагоме місце в регіональній стратегії

²⁸ Данилишин Б.М., Шостак Л.Б. Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограничений. – К. : СОПС Украины НАНУ, 1999. – С. 135-136.

²⁹ Статистичний щорічник Закарпаття за 2018рік / Головне управління статистики у Закарпатській області. За ред. Г.Д. Гриник. - Ужгород, 2018. – 511 с.

сталого розвитку. Разом з тим, природні ресурси виробництва є інвестиційно місткими. Власне з цією причиною пов'язане згорання природоексплуатуючих видів економічної діяльності в регіоні. Інвестицій для оновлення основних фондів застарілих виробництв, розширення їх сировинної та виробничої бази вкрай недостатньо. Однак в інтересах не лише краю, а й держави буде стимулювання активізації економіки регіону, що дозволить зняти низку складних питань, пов'язаних із потребами соціального розвитку гірського ареалу, збереження його унікальної етнокультури. Для цього вкрай необхідно задіяти стосовно регіону механізми стимулювання інвестиційної діяльності, в тому числі через запровадження спеціального інвестиційного режиму³⁰

2.2. Оцінка земельних ресурсів малих сіл

Земля є важливим матеріальним ресурсом, що відіграє роль основного засобу виробництва й предмета праці в сільському господарстві та просторового базису для розвитку інших галузей економіки. Науковці визначають роль землі в складі інших головних виробничих факторів: праці, капіталу й менеджменту. Земля – головне джерело багатства, що має грошове вираження чи мінову вартість, тобто їй може бути надана грошова оцінка.

Оцінювання земельного ресурсу включає упорядкований, цілеспрямований процес встановлення його значущості та цінності. Результатом такого процесу є оцінка земель.

У Земельному Кодексі України (стаття 200) зазначено, що економічна оцінка землі – це оцінка землі як природного ресурсу та засобу виробництва в сільському і лісовому господарстві та як просторового базису в суспільному виробництві за показниками, котрі характеризують продуктивність земель, ефективність їх використання й дохідність з одиниці площі.³¹

³⁰ Жук П.В. Території пріоритетного розвитку як форма активізації інвестиційної діяльності в гірських зонах України // Регіональна економіка. – № 3. – 2012. – С. 75-85.

³¹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>

Сьогодні економічною вважається оцінка землі як природного ресурсу та засобу виробництва в сільському й лісовому господарствах та як просторового базису в суспільному виробництві за показниками, що характеризують продуктивність земель, ефективність їх використання й дохідність з одиниці площі. Під економічною оцінкою земельних ресурсів слід розуміти їх кількісну та якісну характеристику й характеристику умов використання як чинників економіки певної території, що відображають суспільну цінність земельно-ресурсних благ.³²

Економічна оцінка земельних ресурсів досліджувалася такими науковцями: Б.М. Данилишин, Я.В. Коваль, С.І. Дорогунцов, В.С. Міщенко, О.І. Фурдичко, Т.С. Хачатуров, М.А. Хвесик та ін. Економічна оцінка земельних ресурсів – один із найскладніших розділів економіки природокористування. Це підтверджується відсутністю єдності серед думок учених щодо методики проведення економічних оцінок. Земельні ресурси належать до особливого виду продуктивних сил, а їхня вартість є ірраціональною. Тривала монополія державної власності на земельні ресурси позбавляла необхідності розробки методів щодо їх економічної оцінки.

Розвиток орендних відносин та приватної і комунальної власності на землю створили необхідні передумови для обґрунтування системи показників та критеріїв економічного регулювання взаємодії суб'єктів земельних відносин.

Основними функціями економічної оцінки є: облік земельних ресурсів й умов їх використання; вибір напрямів та способів використання земельних ресурсів. Облікова функція пов'язана не тільки з кількісними й вартісними характеристиками земельних ресурсів, що оцінюються, але й суттєве значення при виконанні цієї функції має група якісних характеристик земель, які визначають конкретні умови функціонування потенційних землекористувачів.

Для оцінки земельних та інших природних ресурсів існує дві групи показників: натуральні й вартісні. Натуральні показники та оцінки, що будуються на їх основі, можуть бути використані для характеристики,

³² Комплексна економічна оцінка природних ресурсів: [монографія] / [за заг. ред. д.е.н., проф., акад. НААН України М.А. Хвесика]. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 264 с.

зіставлення споживчих властивостей земельних ресурсів й умов їх використання. Натуральні показники включають кількісні та якісні характеристики досліджуваних об'єктів. Кількісна оцінка відображає обсяги ресурсу- площу, запас гумусу й інших корисних речовин. Якісна оцінка фіксує природні та набуті властивості - рівень родючості, ступінь еродованості, а також характеристики, пов'язані з місцем розташування ресурсу й доступністю для використання.

Вартісні характеристики земельних ресурсів і є їх економічною оцінкою. Формуються ці показники з урахуванням кількісних та особливо якісних характеристик земельного ресурсу. Вартісна оцінка має грошове вираження, що дозволяє ввести земельно-ресурсну складову в систему економічних показників і розрахунків. При цьому найбільш повні характеристики елементів земельно-ресурсного потенціалу повинні бути представлені в кадастрах земельних ресурсів.³³

Реформування земельних відносин призвело до суттєвих соціально-економічних змін на селі, зокрема створення нових різнотипних суб'єктів господарювання в сільському господарстві та економічного підґрунтя для активізації їх діяльності. Як зазначають В. Мікловда та М. Пітюлич, структурні зрушення, які відбулися останнім часом у виробництві сільськогосподарської продукції різними суб'єктами господарювання, зумовлені двома взаємозв'язаними причинами: по-перше, це криза в розвитку господарств суспільного сектора, де була зайнята більшість сільського населення області; друга – є логічним продовженням попередньої – об'єктивна необхідність виживання людей у складних соціально-економічних умовах (відсутність робочих місць, а відповідно, й постійного доходу, невідповідність отримуваних доходів мінімальним власним потребам тощо)³⁴.

³³ Комплексна економічна оцінка природних ресурсів: [монографія] / [за заг. ред. д.е.н., проф., акад. НААН України М.А. Хвесика]. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 264 с.

³⁴ Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія / [В.П.Мікловда, М.І. Пітюлич, Сембер С.В. та ін.]; за ред. В.П. Мікловди – Ужгород: ПП «Бреза», 2012. – С.180

Основними таксономічними одиницями при класифікації земельного фонду є: зональні типи земель категорії придатності земель, види земель, групи ґрунтів (рис.2.1)

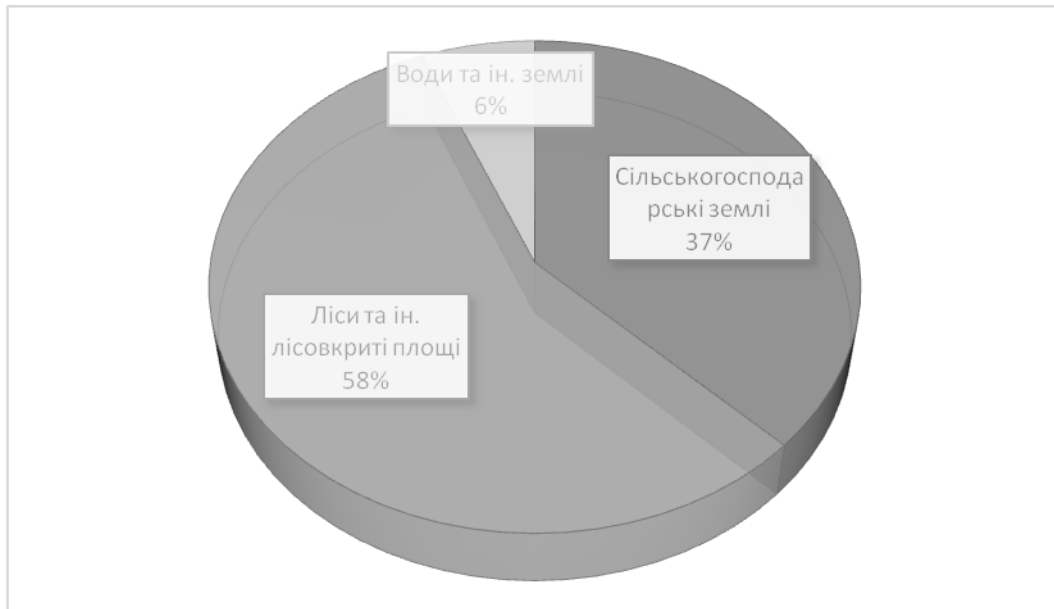

Рис. 2.1 Структура земельної площі малих сіл Закарпатської області

Джерело: сформовано автором на основі³⁵.

Зональні типи земель територіально збігаються з межами природно-сільськогосподарських зон і виражають зональні умови природного середовища та загальні напрями переважаючого використання земель – для землеробства, тваринництва лісового господарства тощо. Зонування одночасно визначає її вартість (рис. 2.2) Оскільки використання земель гарантовано відповідними нормативними актами, реальна вартість землі починає послідовно виражатися реальними оцінками при купівлі-продажу землі чи нерухомості. Як видно з таблиці 2.2, що в структурі земель малих сіл гірських адміністративних районів переважає частка земель вкрита лісами та іншими лісовкритими площами, у структурі земель малих сіл низинних адміністративних районів переважає частка сільськогосподарських земель.

³⁵ Статистичний щорічник Закарпаття за 2018 рік / Головне управління статистики у Закарпатській області. За ред. Г.Д. Гриник. - Ужгород, 2019. – 463 с.

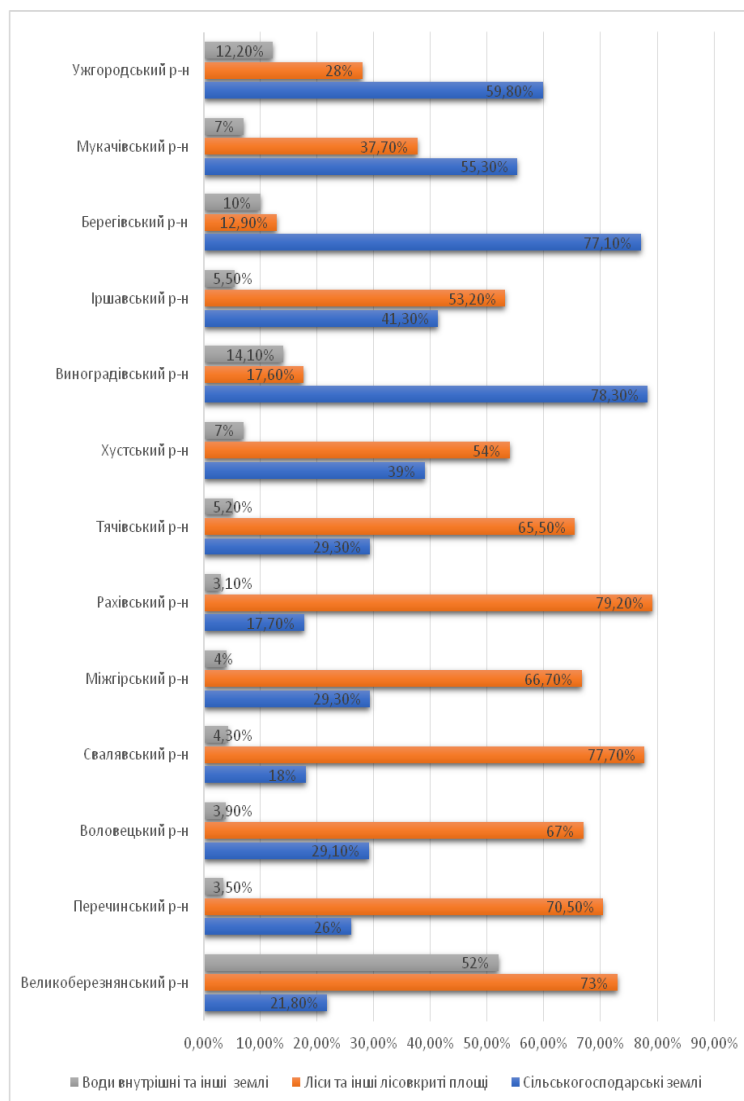
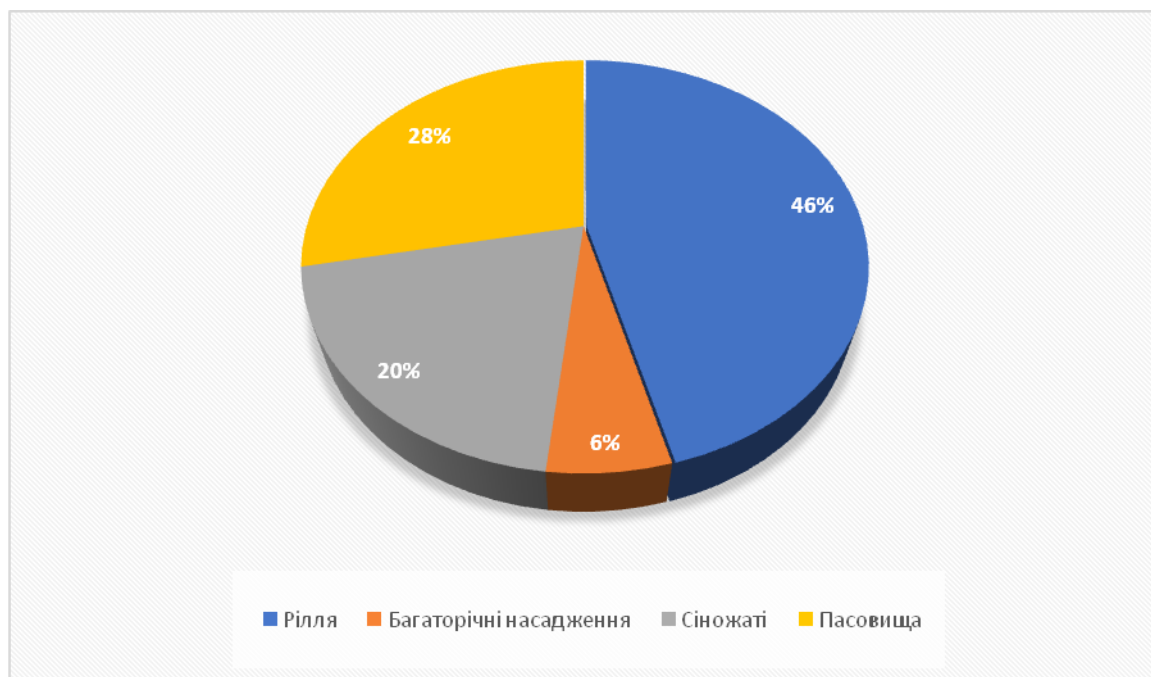

Рис. 2.2 Зведена інформація по частках земель малих сільських поселень у розрізі адміністративних районів Закарпатської області

**Джерело: сформовано автором на основі³⁶*

Серед категорій земель найважливіше економічне значення мають землі сільськогосподарського призначення, тобто надані для потреб сільського господарства або призначені для цієї мети. Основна частина цих земель зайнята сільськогосподарськими угіддями: ріллею, сіножатями, пасовищами, багаторічними насадженнями. (рис 2.3)

³⁶ Статистичний щорічник Закарпаття за 2018 рік / Головне управління статистики у Закарпатській області. За ред. Г.Д. Гриник. - Ужгород, 2019. – 463 с.

**Рис. 2.3 Структура сільськогосподарських угідь малих сіл
Закарпатської області***

Джерело: сформовано автором на основі³⁷.

Сьогодні не існує цілісної інформаційної бази економічної оцінки земельних ресурсів. Це істотно ускладнює розробку схем розвитку, використання земельних ресурсів малих сіл, а також формування економічної, екологічної та соціальної стратегії. Існують проблеми з якісним станом земель, у відносинах різних форм власності, зонування потребує уточнення.

В економіці регіону та в малих селах, зокрема, відбулося становлення нових організаційно-правових форм господарювання й самозайнятих, що функціонують на засадах приватної власності та певною мірою забезпечують нівелювання економічного спаду в сільському господарстві. Найбільш поширеною формою реалізації економічних інтересів суб'єктів господарювання в аграрній сфері малих сіл Закарпаття є особисті селянські господарства (ОСГ), специфіка яких полягає в інтеграції соціальної та виробничо-господарської складових, гармонійне поєднання яких забезпечує стабільність,

³⁷ Статистичний щорічник Закарпаття за 2018 рік / Головне управління статистики у Закарпатській області. За ред. Г.Д. Гриник. - Ужгород, 2019. – 463 с.

конкуrentоздатність та високу адаптивність до мінливого ринкового середовища.

Згідно із Законом України «Про особисті селянські господарства»³⁸, ОСГ можуть здійснювати свою діяльність у сфері сільськогосподарського виробництва та (або) зеленого туризму. У Закарпатській області, не зважаючи на сприятливі природно-кліматичні та географічні умови для одночасного ведення зазначених видів діяльності, домінуючою сферою зайнятості для ОСГ виступає аграрний сектор. Зокрема, за результатами соціологічного дослідження малих сіл виявлено, що 91% опитаних селян займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, поряд із чим надають послуги у сфері сільського туризму – 14% та збирають і заготовляють продукцію побічного лісокористування – 8%.³⁹

Перспективним напрямом реалізації потенціалу господарств населення малих сіл є їх діяльність у сфері побічного лісокористування. Визначено, що зі всієї сукупності опитаних респондентів малих сіл, 28,6% господарств населення отримують дохід від збирання дикоростучих. Відіграючи неоціненну роль у житті суспільства, ліс є природним ресурсом, який самовідновлюється й дає людині значну кількість різноманітної сировини та цінних продуктів. Серед них особливе місце посідають недеревні харчові продукти, до яких належать їстівні гриби, дикорослі ягоди й плоди. Недеревні рослини лісу як складова частина природних ресурсів є одним із резервів поповнення необхідних для населення продуктів харчування. Водночас вони є цінною сировиною для харчової, фармацевтичної та інших галузей народного господарства. У зв'язку з цим виникає проблема своєчасного збору й ефективного зберігання дикорослих. Тому заготівля харчових продуктів лісу рослинного походження являється вагомим внеском особистих селянських господарств у забезпечення населення цінними продуктами харчування⁴⁰.

³⁸ Земельне законодавство України. Закон України «Про особисте селянське господарство». – К.: Істина, 2010. – С.1

³⁹ Розроблено автором за результатами соціологічного дослідження ЗРЦСЕГД НАН України

⁴⁰ Сенько Є.І., Фурдичко О.І. Економіка комплексного використання і відтворення харчових ресурсів лісу. – Львів: Місіонер, 1996. – 296 с.

Більшість продуктів недеревного походження, зокрема харчових, можна заготовляти лише в літньо-осінній період, у зв'язку з чим цей вид діяльності має сезонний характер.

Обсяги заготівель грибів, дикорослих ягід, плодів, лікарських трав, сіна та інших недеревних лісових продуктів не є постійними, оскільки кінцеві результати в даній діяльності залежать не так від кількості та якості людської праці, як від погодно-кліматичних факторів. Збір, заготівля та переробка лісової продукції в теперішній час стали сферою бізнесу, який приносить доходи. Значна кількість жителів лісозабезпечених районів області протягом літньо-осіннього сезону заробляють основну частину своїх річних доходів⁴¹

На території Закарпатської області активно здійснюють заготівлю грибів і ягід ряд суб'єктів підприємницької діяльності – юридичних та фізичних осіб, як зареєстрованих в області, так і з інших областей України.

Необхідно зазначити, що дохід від продажу лісової продукції (грибів, ягід та ін.), згідно з Податковим кодексом України оподатковується за ставкою 15 %. Фізичні особи, які протягом року будуть отримувати доходи від продажу лісової продукції, зобов'язані, згідно з Податковим Кодексом України⁴², подати до державних органів доходів і зборів (податкової інспекції) річну декларацію про майновий стан і доходи до 31 березня року наступного за звітний.

Підприємство, що виплачує доходи фізичним особам за здану лісову продукцію (гриби, ягоди, лікарські рослини), виступає податковим агентом. Податковий агент, який нараховує (виплачує) оподатковуваний дохід на користь платника податку, утримує податок від суми такого доходу за його рахунок. Цей податок підлягає сплаті (перерахуванню) до бюджету у строки, встановлені законом для місячного податкового періоду.

⁴¹ Стрямець Н.С. Використання недеревних ресурсів лісу як складовасталого ведення лісового господарства: огляд міжнародних угод та національного законодавства України / Н.С. Стрямець, Маріне Елбакідзе, В.П. Рябчук, Пер Ангельстам, // Науковий вісник НЛТУ України. 2010.–Вип.20.16. – С.201-207

⁴² Податковий кодекс України: Закон України № 2755–VI від 02.12.2010 / Офіційний вісник України. – 2010. – № 92. –10.12.10) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ovu.com.ua/>

Відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» члени особистих селянських господарств є особами, які забезпечують себе роботою самостійно й належать до зайнятого населення, проте за умови, що діяльність у цьому господарстві для них є основною⁴³. Така ситуація вимагає більш глибокого аналізу, оскільки відповідно до п. 4 постанови Кабінету Міністрів України від 30.03.2013 р. №198 «ведення особистого селянського господарства вважається основною роботою для членів такого господарства за умови, що протягом 12 місяців, які передували дню звернення до центру зайнятості, він провадив лише таку діяльність чи одночасно перебував у трудових відносинах або був зайнятим згідно із ч.1 статті 4 Закону України «Про зайнятість населення» менше шести місяців»⁴⁴. У такому випадку члени ОСГ не підлягають реєстрації в державній службі зайнятості (крім тих, що вперше шукають роботу). Ці громадяни для реєстрації як таких, що шукають роботу, та безробітних повинні згідно з п. 4 Постанови подати довідку, видану сільською, селищною або міською радою за місцем знаходження земельної ділянки, про припинення ведення особистого селянського господарства або про вихід з такого господарства»⁴⁵. Проте більшість селян офіційно не реєструють власне господарство й одночасно стають на облік як безробітні. Зокрема, за результатами соціологічного моніторингу населення малих сіл Закарпатської області виявлено, що тільки 2% опитаних респондентів платять податки з доходів, одержаних у процесі господарювання. Разом із цим, 50% опитаних респондентів поряд з веденням власного господарства зайняті за основним місцем роботи або ж працюють на заробітках за кордоном (9%). Таким чином, відбувається поєднання зайнятості в різних сферах економічної діяльності, тому, можна стверджувати, що, незважаючи на масовість господарств малих

⁴³ Відомості Верховної Ради (ВВР). Закон України «Про зайнятість населення». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>

⁴⁴ Відомості Верховної Ради (ВВР). Закон України «Про зайнятість населення». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>

⁴⁵ Про затвердження Порядку реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу / Постанова КМУ №198 від 20.03.2013р. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/198-2013-%D0%BF>

сіл, для більшої частини населення діяльність у цих господарствах є додатковим видом діяльності та джерелом одержання додаткових доходів із метою виживання в складних соціально-економічних умовах.

Вивчення думки респондентів щодо підприємницької ініціативи власників особистих господарств малих сіл засвідчило, що тільки 4% опитаних селян спрямовують свої доходи на розвиток власного господарства.

2.3. Оцінка впливу децентралізації та земельної реформи на майбутнє лісових ресурсів малих сіл

Основу екологічного потенціалу Закарпатської області формують ліси. Площа Закарпатської області складає 12,752 тис.км², що становить 2,1% загальної території України.

Закарпатська область відзначається порівняно високим рівнем лісоресурсного потенціалу. Загальна площа земель лісового фонду області в 2018 році складає 723,7 тис. га., що становить більше половини території області (56,8%), або близько 6,82% від загальної площі лісів України.

Ліси України, Українських Карпат і Закарпаття, зокрема, за своїм призначенням та розташуванням покликані виконувати переважно екологічні функції і в зв'язку з цим мають обмежене експлуатаційне використання з метою заготівлі деревини. З іншого боку, в Карпатах зосереджені значні запаси деревних ресурсів нашої держави. У Карпатському регіоні найбільше цих ресурсів припадає на Закарпатську область, де на площі 723,7 тис. га. зосереджено 207 млн. куб. м. деревних запасів молодого лісу. Лісовий фонд державних лісгосподарських підприємств області представлений найпродуктивнішими в Карпатському регіоні деревостанами. Середній запас на 1 гектарі 350 куб. м., середньорічний періодичний приріст по запасу 5 куб. м.⁴⁶

⁴⁶ Сенько Є.І., Фурдичко О.І. Економіка комплексного використання і відтворення харчових ресурсів лісу. – Львів: Місіонер, 1996. – 296 с.

На душу населення Закарпаття припадає 0,55 га лісів і 165 куб. м деревини, у той час як для України в цілому ці показники становлять, відповідно, 0,17 га та 6,4 куб. м. Загальний запас деревини в області становить понад 270 млн. куб. м. І якщо середній запас деревної маси на гектарі в Україні – 186 куб. м, то на Закарпатті – 350 куб. м.

Лісові масиви на території області розташовані в основному в гірській частині, на яку припадає 80% території. Лісистість області становить 52 % (у 1946 році цей показник складав 42 %).

Ліси області за екологічним і господарським значенням поділяються на першу та другу групи. До першої групи належать ліси, що виконують переважно природоохоронні функції, а також ліси на територіях природно-заповідного фонду, ліси, що мають наукове або історичне значення (включаючи генетичні резервати), лісоплодові насадження, субальпійські деревні та чагарникові угруповання.

До другої групи належать ліси, не віднесені до першої групи. Ліси другої групи поряд з екологічним мають експлуатаційне значення. Для забезпечення захисних функцій, відтворюваності та невиснажливості використання ресурсів у лісах цієї групи встановлено режим обмеженого лісокористування.

Біля 61 % площі земель лісового фонду виключено з експлуатації, а 23,5% території лісового фонду на сьогодні віднесено до природно-заповідної. В означеному фонді області зосереджено всі ландшафти та рослинні формації, але стратегія розширення існуючих та створення нових об'єктів природно-заповідного фонду і зараз підтримується на державному рівні.

Історично так сталось, що за останні століття на території області мали місце різні політичні режими та держави. Господарювання в лісах відбувалось за Австро-Угорщини, Угорщини, Чехії, Радянського Союзу. Тепер ведення лісового господарства здійснюється в незалежній українській державі. При всіх цих змінах, незважаючи на різне ставлення до використання та відтворення лісових ресурсів, стратегія і тактика ведення лісового господарства в нашому

краю в основному відповідала вимогам невиснажливого та безперервного лісокористування. Винятком можна вважати 50-ті роки минулого століття, коли розміри освоєння лісосічного фонду та обсяги заготівлі деревини від рубок, пов'язаних із веденням лісового господарства, перевищували нормативно дозволені науково обґрунтовані обсяги. Тоді з 1 га вкритих лісовою рослинністю земель вирубувалось 6,5 куб. м., а приростало 4,6 куб. м. Із 1960 року обсяги заготівлі деревини неодноразово зменшувались. Упродовж 1961-1965 років з 1 га вже вирубувалось тільки 3,5 куб. м., за 1989-1996 роки – 2,1 куб. м, а в 2003 році – 1,7 куб. м.⁴⁷ Таке зменшення інтенсивності лісокористування пояснюється постійним виключенням з експлуатації лісів шляхом переведення їх з лісів другої групи до першої для більш повного виконання екологічних функцій.

У розрізі адміністративно-територіальних одиниць найбільшим рівнем лісистості відзначаються малі села Рахівського, Свалявського, Перечинського, Міжгірського, Тячівського, Великоберезнянського, Воловецького, Іршавського районів, де площа лісів займає понад 50%, а найменшим – Виноградівського (15,57%), Березівського райони (13,53%) (рис.2.4).

⁴⁷ Долішній М.І. Регіональні аспекти екологізації економіки // Наук. вісник НЛТУ: Екологізація економіки як інструмент сталого розвитку в умовах конкурентного середовища / М.І.Долішній. – Львів: НЛТУ, 2005. – Вип. 15.6 – С. 103-111.

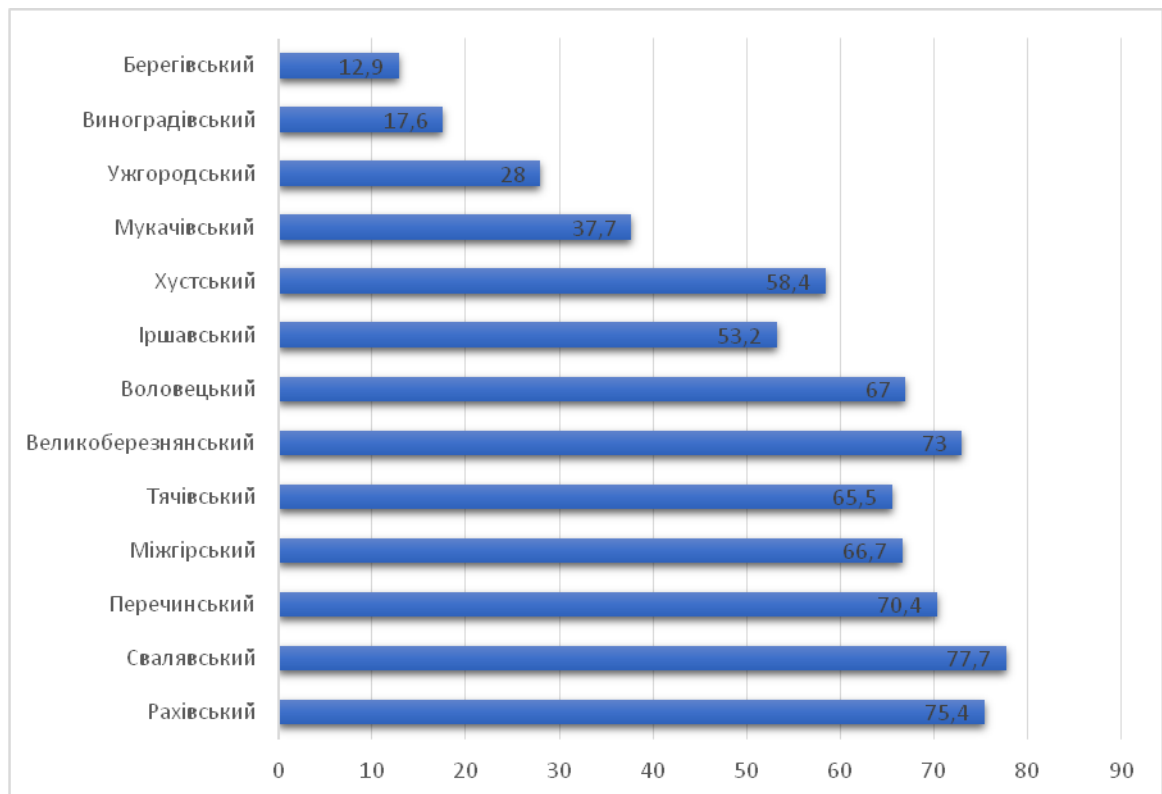

Рис. 2.4 Ранжування малих сіл у розрізі адміністративно-територіальних одиниць Закарпатської області за рівнем лісистості території, %

Джерело: сформовано автором на основі⁴⁸

Екологізація лісокористування та система управління лісовими ресурсами малих сіл також базується на еколого-економічних принципах та головній меті щодо збалансованого процесу експлуатації й переробки деревних ресурсів лісу. На збалансоване лісоуправління та лісокористування добре відчутний вплив природи, населення, економічних й інституціональних чинників. Цей вплив вимагає раціонального використання лісових природних ресурсів (підтримка нормальної життєдіяльності та санітарного здоров'я лісів, примноження рівня їх продуктивності, біологічного різноманіття, збалансованого й перспективного лісокористування), підтримки мінімального рівня ризиків, при якому ймовірність настання можливого передбачуваного збитку настільки низька, що суб'єкт господарювання готовий піти на подібний ризик заради задоволення

⁴⁸ Статистичний щорічник Закарпаття за 2018 рік / Головне управління статистики у Закарпатській області. За ред. Г.Д. Гриник. - Ужгород, 2019. – 463 с.

своїх потреб і потреб інших зацікавлених сторін (інвесторів, покупців, споживачів, іншого населення території) та отримання постійного доходу в процесі використання лісових ресурсів. Вище перераховані явища знаходять своє вираження в обсягах ринкової капіталізації, яка підвищує показник конкурентоспроможності компанії та стабільності її майбутнього розвитку (рис. 2.5).

Рис. 2.5 Конкурентоспроможність малих сіл регіону та стійкість їх розвитку

Джерело: сформовано автором на основі⁴⁹

В рамках стратегічного розвитку лісового комплексу регіону слід розробляти й упроваджувати політику в галузі лісозабезпечення, яка буде відображати готовність компаній рахуватися зі зростаючими вимогами споживачів до походження деревної сировини й дотримуватися міжнародно визнаних принципів у галузі лісоуправління.

Земельна реформа впроваджується з 1990 року з прийняттям Постанови Верховної Ради «Про земельну реформу».

⁴⁹ Дребот О.І. Збалансований розвиток лісового сектору економіки в контексті європейської інтеграції України: [монографія] / О.І. Дребот, М.Х. Шершун, О.І. Шкуратов. – К.: Аграрна наука, 2014. – 317 с.

Децентралізація – процес передання від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування значної частини повноважень, ресурсів та відповідальності.

Земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні у зв'язку з переходом економіки держави до ринкових відносин.

Традиційно вважається, що основним питанням є запровадження ринку земель – зняття мораторію. Дане питання розглядається в контексті реформування земельних відносин в частині земель лісогосподарського призначення їх впливу на лісові відносини.

Об'єктом земельних відносин є весь земельний фонд України та земельні ділянки.

Об'єктом лісових відносин є лісовий фонд.

Децентралізація та земельна реформа впливають на лісові відносини через об'єкти реформ. Тому зміни в лісових відносинах можуть відбуватися через зміни в повноваженнях й у використанні самих ресурсів або безпосередньо землі та лісів.

Відповідно до Земельного кодексу, Лісового кодексу землі лісогосподарського призначення можуть перебувати в державній, приватній і комунальній власності, але існує й проблема необлікованих (безгосподарних) лісів. Їх кількість не відома, але фактично вони використовуються також у випадку незаконних рубок чи проблем втрати їх, фактично не можна визначити й того, хто отримує втрати від цього теж. Це ті ліси, які не прийняті на баланс і не забезпечується їх охорона. В основному це колгоспні ліси від двох-трьох га до 100 га. На сьогоднішній день держава не забезпечує охорону таких лісів і про їх використання говорити важко.

Зміни в лісовій політиці в результаті реформи децентралізації та земельної реформи:

1. Посилення місцевого самоврядування;
2. Закріплення принципу повсюдності (землями за територією населених пунктів розпоряджаються відповідні органи місцевого самоврядування);

3. Гарантія наділення місцевого самоврядування достатніми повноваженнями та ресурсами;
4. Врахування історичних, економічних, екологічних і культурних особливостей при плануванні розвитку громад;
5. Передання «на місця» максимальної кількості повноважень, які органи місцевого самоврядування здатні виконати;
6. Скасування місцевих і районних адміністрацій;
7. Створення об'єднаних територіальних громад у складі малих сіл;
8. Запровадження місцевих перфектів.

Об'єднані територіальні громади мають дати належний рівень життя й забезпечити всі гарантії для мешканців малих сільських поселень.

Очікувані зміни від земельної реформи:

Перерозподіл земель з одночасним переданням їх у приватну та комунальну власність, а також у користування підприємствами, установам і організаціям з метою:

1. Створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі;
2. Формування багатокладної економіки;
3. Раціонального використання та охорони земель.

Ці зміни мають призвести до посилення ролі громад при розпорядженні лісовими землями, а також до ефективного використання й охорони земель лісогосподарського призначення.

Основні проблеми у сфері управління лісовими землями малих сіл та землями зайнятими насадженнями:

- відсутність у територіальних громад земельних ресурсів необхідних для їх розвитку;
- поєднання в одному центральному органі виконавчої влади розпорядчих і контрольних функцій, що створює конфлікт інтересів та стимулює корупцію;

- неефективність процедур розпорядження земельними лісовими ділянками, які сприяють зловживанням (скасування розпорядження КМУ від 10.04.2008 № 610-р);
- наявність значних площ земель із невизначеним правовим статусом (колективна власність, лісосмуги) та безгоспних лісів;
- неможливість відчуження деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення та зміни цільового призначення під записання й у випадку самозаписання земельних ділянок сільськогосподарського призначення;
- відсутність у земельному державному кадастрі відомостей про всі земельні ділянки лісгосподарського призначення;

З 1 січня 2019 року набрав чинності Закон №2498-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розв'язання питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування в масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні», в якому законодавці внесли зміни до 10 нормативно-правових актів.

Необхідно звернути увагу на *земельний податок* на лісові землі, який було запроваджено після прийняття Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 10.07.2018 № 2497 (детальніше про основні положення Закону за посиланням: <https://decentralization.gov.ua/news/9431?page=7>).⁵⁰

У законопроекті № 9260 визначено, що земельний податок на лісові землі не належить до місцевих податків, які обов'язково повинні встановлювати місцеві ради. Відповідні зміни пропонується внести до пунктів 10.2. та 10.3. статті 10 Податкового кодексу. Крім цього, не надто доброю новиною для місцевих рад є зміни, запропоновані до пункту 274.1. статті 274 Податкового

⁵⁰ Податковий кодекс України Верховна Рада України; Кодекс України № 2755-VI від 02.12.2010 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

кодексу. У цій статті пропонується обмежити *ставку податку на лісові землі* розміром, який не перевищує *0,1 відсотка від їх нормативної грошової оцінки*. Інші норми цього пункту передбачають встановлення ставок у таких розмірах:

- ставка податку за земельні ділянки, нормативну грошову оцінку яких проведено, встановлюється в розмірі не більше 3 % від їх нормативної грошової оцінки,
- для земель загального користування – не більше 1 % від їх нормативної грошової оцінки,
- для сільськогосподарських угідь – не менше 0,3 % та не більше 1 % від їх нормативної грошової оцінки.

Тобто ставка податку на лісові землі пропонується в значно нижчому розмірі, ніж для інших категорій земель. Необхідно відзначити, що запровадження земельного податку на лісові землі набуло значного резонансу, особливе занепокоєння висловлювали лісгосподарські підприємства – потенційні платники податку. Закон № 2497, який запровадив оподаткування лісових земель, набрав чинності з 15.08.2018. У зв'язку з цим фіскальна служба надала відповідне роз'яснення щодо необхідності справляння цього податку вже починаючи з IV кварталу поточного року (лист від 31.08.2018 року № 26938/7/99-99-12-03-05-17). Разом із цим, Комітет Верховної Ради України з питань податкової та митної політики звернувся до Державної фіскальної служби та Міністерства фінансів із вимогою терміново відкликати зазначений вище лист ДФС як такий, що суперечить вимогам чинного Податкового кодексу (лист Комітету № 04-27/10-586(193592) від 19.09.2018). На думку Комітету, справляння земельного податку на лісові землі повинно здійснюватися, починаючи з 1 січня 2020 року. На сьогодні, поки що не оприлюднена інформація щодо остаточного рішення ДФС та Мінфіну з означеного питання. У підсумку, на цей час, коли процес формування бюджетів знаходиться на передзавершальній стадії, ми, вчергове, маємо невизначеність щодо бази для об'єктивного планування бюджетних показників.

Отже, у випадку прийняття законопроекту № 9260 платників податків очікують процеси адаптації ведення господарської діяльності й фінансово-

податкової звітності до нових вимог, а органи місцевого самоврядування – потенційне зростання надходжень і подальший пошук шляхів щодо здійснення ефективного контролю за повнотою сплати до місцевих бюджетів обов'язкових платежів.

Відповідно до чинного Земельного Кодексу стаття 122 і стаття 149 передбачає, Кабінет Міністрів України вилучає земельні ділянки державної власності, які перебувають у постійному користуванні, – рілля, багаторічні насадження для несільськогосподарських потреб, ліси для нелісогосподарських потреб.

Виходячи з аналізу вище зазначеного законопроекту:

- повноваження надання й вилучення лісів залишаються без змін;
- до земель **державної власності** відносяться ділянки та землі лісогосподарського призначення;
- право **приватної власності** на ліси громадян і юридичних осіб виникає з дня державної реєстрації права власності на земельну ділянку.
- землі з лісовими полезахисними смугами та інші захисні насадження, площі земель із невизначеним правовим статусом (колективна власність, лісосмуги) та безгоспних лісів підлягають переданню у **комунальну власність**.

Пропозиції щодо правового режиму земель під полезахисними лісовими смугами :

- віднести захисні насадження лінійного типу до полезахисних смуг як меліоративних систем, а не до лісового фонду;
- визначити процедуру внесення відомостей про земельні ділянки під полезахисними лісовими смугами до державного земельного кадастру;
- встановити правовий статус земельних ділянок колишньої колективної власності, під полезахисними лісовими смугами, як земель комунальної власності, та передбачити в подальшому можливість передання земельних ділянок під полезахисними лісовими смугами в користування землевласника й землекористувачам та в комплексі з земельною ділянкою;
- не обмежувати господарювання на ділянках під полезахисними лісовими смугами за умови збереження, відновлення та утримання насаджень і

використання лісосмуг за їх основним призначенням як лісомеліоративних систем.

1. Землі лісогосподарського призначення не стали об'єктом реформування земельних та лісових відносин й у власність громад не передаються.

2. Центр прийняття управлінських рішень та відповідальності зміщується до місцевої влади малих сіл, які починають контролювати їх ефективність.

3. У тому числі лісів, з метою зміцнення матеріальної та фінансової основи малих сіл.

4. Наповнення Державного земельного кадастру сприятиме розвитку лісового кадастру та контролю за використанням лісових земель.

5. Зменшення корупції у сфері земельних і лісових відносин та забезпечення захисту майнових прав дозволить у перспективі підійти до цивілізованого ринку земель і забезпечити ефективне використання та охорону земель та лісів.

10 серпня 2018 року Президент України підписав Закон № 2497 «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств», який зокрема розширює базу оподаткування місцевих бюджетів за рахунок лісових земель. Ним передбачено виведення податку за землю під лісами з рентної плати. Відповідні зміни внесені до ст. 273 Податкового кодексу. «Цей закон – дуже велика перемога децентралізації та гірських територій, бо дає змогу малим селам контролювати сплату земельного податку на своїй території, ПДФО, з оренди земельних часток, які передаються для обслуговування сільгосппідприємств. Найбільше хвилювало громади й органи місцевого самоврядування малих сіл питання плати за землю під лісами. За роки незалежності його ніхто не порушував, від земель державних лісових господарств податок за землю не сплачувався, керівники громад скаржилися, що триває вирубка лісів, псується дорожня інфраструктура, а в сільських бюджетах негусто...Однак є й ризики, які треба владнати на рівні підзаконних

актів». Громади області матимуть потужний фінансовий ресурс від понад 519 тис. га зайнятої під лісами землі.

Громадам малих сіл потрібно вести перемовини з керівництвом обласного управління лісового та мисливського господарства про збалансовану ставку податку (закон передбачає від 0,5 до 5% від нормативно-грошової оцінки лісів), щоб не паралізувати роботу держлісгоспів.

Якщо закласти цей податок у розмірі 1%, то вартість деревини зросте максимум на 10%. Навряд чи це суттєво вплине на ситуацію на ринку. Ставку 0,1% на цей перехідний період (це приблизно 24 грн/га). Це мінімальна, яка може бути.

Разом із тим застосування нового земельного податку на всі лісові угіддя призведе до оподаткування земель, які перебувають у стадії створення деревостанів (заліснених зрубів, прогалин, не зімкнутих лісових культур, насаджень до 40-річного віку), лісів з особливим та обмеженим лісокористуванням, у тому числі на об'єктах і територіях природно-заповідного фонду, в яких господарська діяльність практично не проводиться. Тобто тих земель, за якими підприємство доглядає, витрачаючи власні кошти та не отримуючи прибутку.

Проектом Закону України «Про Державний бюджет на 2019 рік» (реєстр. № 9000), передбачається збільшення видатків спеціального фонду державного бюджету за програмою 2805060 «Ведення лісового та мисливського господарства, охорона й захист лісів у лісовому фонді» на 288 млн.грн за рахунок спрямування 26% рентної плати в частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування на ведення лісового та мисливського господарства.

Щодо земельного податку на лісові землі, з 2019 року відбудеться підвищення ставки даного податку. Так, пункт 274.1 статті 274 Податкового кодексу України «Ставка земельного податку за земельні ділянки, нормативну грошову оцінку яких проведено (незалежно від місцезнаходження)» буде доповнено словами « а для лісових земель – не більше 0,1 відсотка від їх нормативно грошової оцінки».

До пункту 277.1 статті 277 Податкового кодексу України щодо зменшення ставки за лісові землі, що не мають грошової оцінки, також вноситься доповнення, а саме: « а для лісових земель – не більше 0,1 відсотка від нормативно грошової оцінки одиниці площі ріллі по Автономній Республіці Крим або по області».

«Реалізація *Закону № 2497* дає змогу наповнювати додатковим фінансовим ресурсом бюджети громад, який можна тепер скерувати на поліпшення місцевої інфраструктури та якості життя громадян. Це означає, що місцеві громади зможуть самостійно розпоряджатися значними коштами.

Ознаками сталого розвитку лісового господарства територіальних громад гірських територій регіону є збереження, відновлення, комплексне та ефективне використання лісових ресурсів з урахуванням вимог охорони природи.

* * *

Висновки

1. Природно-ресурсний потенціал регіону є основним фактором, що забезпечує можливості до розвитку регіональної економіки. Стратегія та тактика, що реалізуються в краї, впливають на обсяг ресурсного потенціалу, а також формують інтенсивний сценарій на умовах використання конкурентних переваг і забезпечення конкурентоспроможності економіки регіону. Розробка стратегії зростання ресурсного потенціалу регіону має базуватися на оцінці його ресурсного потенціалу малих сіл, що дає можливість оцінити загальний рівень потенціалу та його складових.

2. Земля, праця й капітал – найважливіші фактори для виробництва, і земля (в нашому випадку, лісогосподарського та сільськогосподарського призначення) займає головне місце. Особливості використання земель формують загальний рівень збалансованості розвитку малих сіл і їх сталого розвитку.

3. Сьогодні не існує цілісної інформаційної бази економічної оцінки земельних ресурсів. Це істотно ускладнює розробку схем розвитку, використання земельних ресурсів малих сіл, а також формування економічної,

екологічної та соціальної стратегії. Існують проблеми з якісним станом земель, у відносинах різних форм власності, зонування потребує уточнення.

4. На сьогодні контроль за використанням лісових ресурсів у регіонах є неефективним, оскільки величезне фінансове навантаження лежить на бюджеті для виконання державних функцій у сфері використання лісів (охорона, захист, відтворення). Також низькою є ефективність державного апарату управління. Проведені розрахунки свідчать про нагальність перегляду управлінської системи лісокористування в регіонах. Слід наголосити, що зміни мають бути здійснені не внаслідок збільшення плати за використання, лісових ресурсів, а завдяки перерозподілу відповідальності з їх охорони, захисту, відтворення та використання на цих територіях.

5. Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що для роботи громад малих сіл необхідно передати повноваження органам місцевого самоврядування з розпорядженням земельними й лісовими ресурсами державної та приватної власності з одночасним посиленням державного контролю над використанням й охороною природних ресурсів. Таким чином, в умовах децентралізації влади та створення об'єднаних територіальних громад питання щодо управління земельними ресурсами є актуальним питанням на сьогоднішній день. Тому для підвищення ефективності використання земельних ресурсів необхідно впроваджувати дієві заходи, які підвищать якість управління земельними та лісовими ресурсами.

6. Подальшого розвитку потребує питання щодо розподілу повноважень у сфері управління лісовими й земельними відносинами громад із малими селами; підготовки кадрів для здійснення відповідних повноважень органами місцевого самоврядування, надання їм можливості надавати адміністративні послуги у сфері лісових та земельних відносин; формування правових механізмів передання земель лісогосподарського й сільськогосподарського призначення у власність громад; захист прав орендарів відповідних земельних ділянок.

7. Треба досягти узгоджених рішень із землекористувачами-держлісгоспами, щоб не чинити додаткового навантаження на їхню

господарську діяльність, щоб держлісгоспи не згортали свою господарську діяльність, щоб не вивільняли людей, а галузь і далі працювала. Щоб компенсувати плату за землю, держлісгоспи мають займатися не тільки вирубкою лісів, а й здійснювати додаткову переробку лісової продукції, збільшувати їхню додану вартість. А це нові робочі місця, ПДФО, стимул до розвитку, який ще дасть поштовх для процвітання територій. Попередній розрахунок у селах, де знають чітко нормативно-грошову оцінку лісової території в розмірі, уже проводився. Податок у розмірі 1% – це 300 грн/га. Лісівники стверджують, що це потягне за собою подорожчання кубометра дров на 150 грн. На простих споживачах це не мало б позначитися, бо значна частина продукції експортується.

8. Потрібно провести аналіз спроможності сплати нового податку лісогосподарськими підприємствами, виходячи з економічних та фінансових умов господарювання, забезпечити справедливий розподіл ренти, до місцевих бюджетів, та встановити економічно обґрунтований фіксований земельний податок для наповнення місцевих бюджетів.

3. ОЦІНКА СТАНУ, ДИНАМІКИ ТА ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ ПРІОРИТЕТНИХ СФЕР ГОСПОДАРЮВАННЯ МАЛИХ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1. Розвиток нових форм господарювання в малих селах Закарпатської області

Ринкова трансформація економіки сільських територій, в основі якої лежать глибокі зміни в системі базисних відносин, супроводжується становленням множинності організаційно-правових форм виробничої діяльності, адекватних ринковій системі господарювання, розвитком недержавного сегменту економіки та формуванням її багатокладності. Розвиток різноманітних форм господарювання відкриває простір для підвищення трудової активності населення, розширення сфери докладання праці, гнучкого поєднання індивідуальних і колективних форм організації трудової діяльності, створює умови для розвитку конкуренції. Це закладає фундамент для формування суб'єктів господарювання нового типу. Вище зазначене обумовлює, з одного боку, необхідність стимулювання розвитку та підтримки багатоваріантності форм господарювання, а з другого – усвідомлення цілком очевидного факту, що їх становлення має чітко виражену просторову прив'язку з властивими саме цій території історичними, економічними, соціальними, ментальними чинниками, які детермінують динаміку їх розвитку⁵¹.

Відзначене має особливо важливе значення для сільських територій, де склалася моногалузева структура економіки, а основною й пріоритетною сферою докладання праці було та є сільське господарство, в якому зайнято більше 90% економічного активного населення. Цьому значною мірою сприяло прийняття на початку 90-х років ХХІ ст. численних нормативно-правових актів,

⁵¹ Пітюлич М.М. Сільські території Українських Карпат: сучасний стан та перспективи розвитку : монографія / М.М. Пітюлич. – Ужгород: Гражда; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І.Долішнього НАН України», 2015. – С. 161.

які регламентували перерозподіл земель із метою подальшого їх передання у пожиттєве спадкове володіння приватним особам; упровадження інноваційно ефективних умов для забезпечення раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення; рівноправний розвиток усіх форм власності на землю; запровадження нових організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі.

Унаслідок ініційованих державою реформ в аграрному секторі економіки, як відзначає В. Геєць, сформувалася «дуальна структура сільського господарства, в якій виділяються два типи виробників сільськогосподарської продукції – корпоративний (сільськогосподарські підприємства) та індивідуальний, представлений двома типами одноосібних господарств – фермерськими господарствами й господарствами населення. Корпоративні господарства виробляють найбільш комерційно привабливі та експортоорієнтовані види продукції, а індивідуальні, зокрема господарства населення, зорієнтовані на продовольче самозабезпечення й наповнення внутрішнього продовольчого ринку»⁵². Сьогодні господарства населення забезпечують виробництво близько 55% валової продукції всього сільського господарства держави, у той час як на сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства припадає 40% та 5% валової продукції відповідно⁵³.

Специфічною особливістю аграрних реформ у малих сільських поселеннях є домінування індивідуальних форм ведення сільськогосподарської діяльності, на основі яких сформувалася множинність організаційно-правових форм ведення сільськогосподарського виробництва, що представлено в таблиці 3.1.

⁵² Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О.М.Бородіна, В.М.Геєць, А.О.Гуторов та ін.] ; за ред. В.М.Гейця, О.М.Бородіної, І.В.Прокопи ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2012. – С. 5, 8.

⁵³ Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року /за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2012. – С. 3.

Таблиця 3.1

**Характеристика основних організаційно-правових форм господарювання
на сільських територіях**

Форма господарювання	Форма власності	Юридичний статус	Управління
Сільськогосподарське підприємство	Колективна	Юридична особа	Колективне, відповідно до установчих документів
Державне підприємство	Державна	Юридична особа	Одноосібне
Селянське (фермерське) господарство	Приватна	Юридична особа	Одноосібний господар
Приватне підприємство	Приватна	Юридична особа	Одноосібний господар
Агрофірма	Колективна, приватна, змішана	Юридична особа	Залежно від форми власності
Господарство населення	Приватна	Фізична особа, або без реєстрації	Одноосібний господар
Сільськогосподарський кооператив	Колективна, приватна	Юридична особа	Колективне управління

У процесі трансформації соціально-економічних відносин на малих сільських територіях сформувалися нові організаційно-правові форми господарювання, основна частка яких належить приватним товаровиробникам, а основу їх становлять малі форми, що підтверджується даними, наведеними в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

**Динаміка розвитку форм господарювання на сільських територіях
Закарпатської області, од.⁵⁴**

	2010		2015		2018	
	Всього	Малі села	Всього	Малі села	Всього	Малі села
<i>Кількість суб'єктів ЄДРПОУ</i>	11210	967	11710	972	12225	844
У тому числі						
малі підприємства	3028	631	3079	685	3142	647
у т.ч. мікропідприємства	2534	597	2697	631	2554	624
фермерські господарства	1518	12	1353	18	803	22
інші сільськогосподарські підприємства	150	4	92	1	182	-
Особисті селянські господарства	244411	21175	249497	19701	256235	20601
<i>Всього господарюючих суб'єктів</i>	257289	22158	262652	20692	269445	21467

Дані, наведені в таблиці 3.2, засвідчують, що протягом аналізованого періоду кількість суб'єктів господарювання на сільських територіях зросла майже на 5 відсотків. Так, кількість зареєстрованих суб'єктів господарювання (юридичних осіб) зросла на 9,0%, у той час як чисельність господарств населення товарного характеру лише на 5,0%. Що стосується малих сільських поселень області, то тут спостерігається кардинально протилежна загальнообласним тенденціям ситуація. Зокрема, тут відбулося скорочення чисельності господарюючих суб'єктів, які офіційно зареєстровані, на 3,1% (або майже на 700 одиниць). Аналогічними є тенденції щодо інших видів господарюючих суб'єктів, окрім малих підприємств, включаючи й мікробізнес,

⁵⁴ Розроблено автором на основі даних паспортів малих сільських поселень, даних Головного управління статистики в Закарпатській області

та фермерських господарств. Що стосується малого та мікропідприємництва, то можна констатувати, що їх чисельність протягом аналізованого періоду мала не однакові тенденції, хоча за весь аналізований період їх стало більше на 2 та 4,5% відповідно, у той час як чисельність фермерських господарств зросла майже вдвічі. Тенденцію щодо фермерських господарств можна частково пояснити скороченням господарств населення товарного характеру (на 9,0%), оскільки вважаємо, що деякі з них пішли шляхом укрупнення й кооперації і, як наслідок, було створено сімейні фермерські господарства (СФГ), чому певною мірою сприяли зміни у вітчизняному законодавстві щодо створення й функціонування СФГ.

Окремої уваги заслуговує аналіз функціонування малих та мікропідприємств у невеличких сільських поселеннях області. Проте, якщо на рівні областей статистичні управління подають відповідні цифри щодо їх діяльності, то в розрізі районів, вже не кажучи про сільські населені пункти, вони відсутні, що ускладнює проведення об'єктивного аналізу. Що стосується сфери функціонування малих підприємств у малих сільських поселеннях, то такі дані частково відображені в паспортах населених, які були отримані в процесі моніторингу. Проте і тут є певні труднощі, оскільки не у всіх населених пунктах показники наводилися об'єктивно, а часто є досить застарілими, зокрема деякі сільради подають дані за 2010 рік, або цифри, які їм надають із центру. Тому для аналізу основних сфер функціонування малого та мікропідприємництва в малих сільських поселеннях області взято показники проведеної паспортизації, які накладалася на загальні тенденції розвитку малого підприємництва в сільській місцевості конкретного району, а також використано матеріали Державної фіскальної служби в Закарпатській області.

Отримані в результаті вибірки дані дозволяють зробити висновок, що в невеликих селах області структура малих підприємств істотно відрізняється від загальнорегіональної за сферами економічної діяльності. Так, найбільше малих підприємств в невеликих селах Закарпатської області в 2018 році функціонувало у сферах оптової та роздрібною торгівлі (включаючи ремонт

автотранспортних засобів і мотоциклів), сільському, лісовому й рибному господарстві та сфері послуг (рис. 3.1).

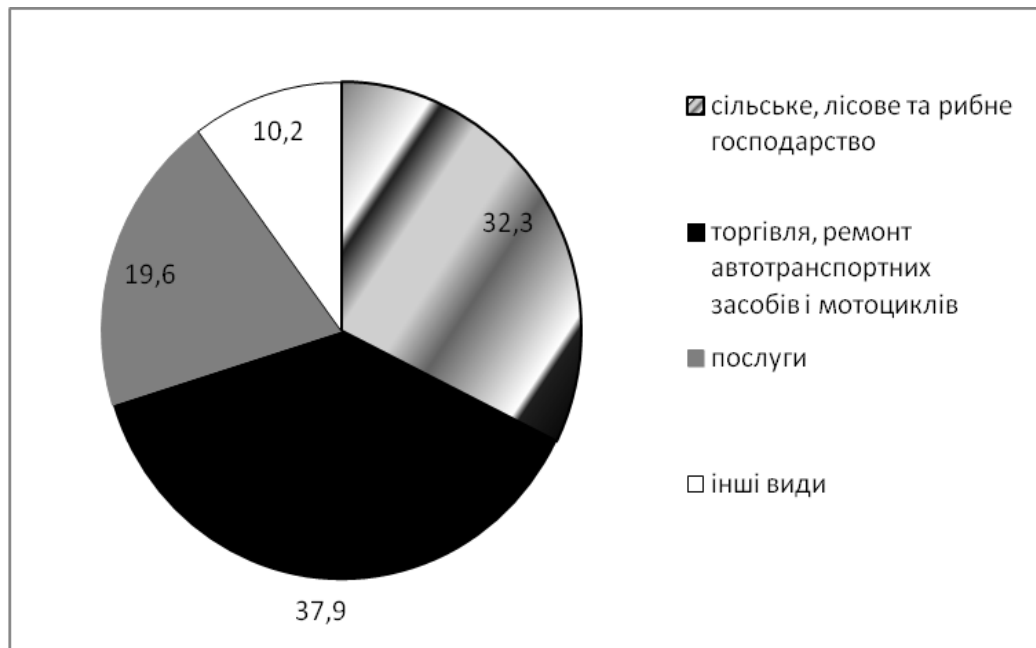

Рис. 3.1 Структура малих підприємств дрібних сільських поселень Закарпатської області за видами економічної діяльності в 2018 р., %⁵⁵

Дані рисунка 3.1 показують, що 2 із 5 малих підприємств у невеликих селах області функціонувало в торгівлі, а кожне третє – в сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарствах. У сфері послуг було задіяно кожне 5 підприємство, в структурі яких окремо слід виділити надання послуг з перевезення пасажирів і вантажів та надання різного роду побутових послуг, які в сукупності становлять більше 67% останніх на цих територіях. Близько 20 відсотків малих підприємств сфери послуг зосереджені на наданні туристичних і різного роду відпочинкових послуг, у структурі яких виділяємо функціонування сільських зелених садиб, які є основною формою здійснення туристичної діяльності в малих сільських поселеннях області. Саме на ці три сфери економіки припадає більше 4/5 усіх малих підприємств цих територій.

⁵⁵ Розраховано автором на основі даних паспортів малих населених пунктів Закарпатської області

Існуючі відмінності у структурі малих підприємств дрібних сільських поселень порівняно з регіоном можна пояснити тим, що саме в сільській місцевості сільське господарство й діяльність у сфері туризму та рекреації вважаються пріоритетними видами господарювання, а додавши сюди сферу торгівлі, яка і в області має значні частки, саме в цих сферах зосереджена найбільша кількість малих підприємств. Крім того, їм не обов'язково реєструвати свою діяльність, яку до того ж можна поєднувати з веденням прибудинкового господарства (селянські господарства, сільські садиби, агротуризм, гірськолижні курорти, приватні готелі тощо).

Слід також відзначити, що в структурі малих підприємств дрібних сільських поселень області переважають мікропідприємства, причому їх частка за аналізований період мала тенденцію до зростання. Так, якщо в 2010 році частка мікропідприємств у структурі малих підприємств становила 94,6%, то на початок 2019 року їх частка зросла до 96,4%. Проте, незважаючи на це, їх частка у структурі підприємницького потенціалу є не надто вагомою, оскільки тут зайнято всього 11,7% найманих працівників, реалізовано 29,3% продукції, виробленої малими підприємствами в дрібних сільських поселеннях області. Все це підводить до висновку, що в структурі малих підприємств малих сіл основу становлять індивідуальні форми ведення бізнесу з мінімальним використанням найманої робочої сили.

3.2 Оцінка діяльності господарств населення в малих сільських поселеннях Закарпатської області

Вище проведений аналіз діяльності нових форм господарювання в малих поселеннях області засвідчив, що специфічною особливістю підприємництва на цих територіях є самостійна зайнятість населення, якою охоплено за експертними оцінками близько 25 відсотків сільського населення. Науковий аналіз соціально-економічної сутності самозайнятості як важливої складової підприємництва обумовлюється двома головними обставинами. По-перше, зазначений вид підприємницької діяльності реально функціонує й розвивається

як специфічний сегмент ринку праці, формує самостійний сектор аграрного виробництва, частково поглинає вивільнену робочу силу внаслідок структурних змін на підприємствах і в організаціях. По-друге, індивідуальне підприємництво сприяє становленню суб'єктів господарювання ринкового типу, які органічно поєднують у собі основні принципи функціонування ринкової економіки – свободу підприємницької діяльності, самостійність у виборі сфери цієї діяльності, вибір партнерів по бізнесу, повну економічну відповідальність за результати господарювання. З цього слідує, що індивідуальне підприємництво змінює економічне мислення, формує ринкову модель поведінки, адекватну ринку систему цінностей і значною мірою сприяє становленню суб'єктів господарювання ринкового типу.⁵⁶ Звідси підвищена увага до формування інституціонального простору індивідуального підприємництва у зв'язку з тим, що воно:

- створює реальні умови для здійснення глибоких структурних змін у розвитку економіки, її багатокладності, формування динамічного ринкового сектора економіки, що функціонує на засадах самовідтворюваності, конкуренції, ринкового ціноутворення;

- значною мірою знімає соціальну напругу на ринку праці, оскільки розширюється сфера її докладання, формується ефективна регіональна система зайнятості, яка враховує соціально-психологічні, етнічні, демоекономічні характеристики соціально-трудоного потенціалу, історичні та трудові традиції, що склалися у сфері трудовикористання в кожній таксономічній одиниці;

- залежно від кон'юнктури попиту та пропозиції робочої сили на регіональному ринку праці, через різні форми підприємницької діяльності органи місцевого самоврядування мають реальну можливість оптимального вибору моделі зайнятості – трудозберігаючої або трудопоглинаючої, в межах яких може бути досягнута продуктивна зайнятість економічно активного населення;

⁵⁶ Мікловда В.П. Соціальні ресурси регіону: активізація трудового потенціалу: монографія / В.П.Мікловда, М.І.Пітюлич, С.В.Сембер, П.П.Гаврилко, В.І.Варцаба; Закарпат. регіон. центр соц.-екон. і гуманіт. дослідж. НАН України. - Ужгород : Карпати, 2008. – С. 86.

- шляхом розвитку різних форм індивідуального підприємництва дозволяє місцевим органам державного управління розширити джерельну базу доходів місцевого бюджету.

Наведені аргументи на користь індивідуального підприємництва потребують активної підтримки з боку держави.

Дані таблиці 3.2 засвідчують, що саме господарства населення є пріоритетною формою реалізації підприємницького потенціалу на сільських територіях та основними виробниками сільськогосподарської продукції загалом. Ними виробляється 91,3 відсотка валової продукції сільського господарства, в них зайнято згідно з показниками офіційної статистики кожен 10 житель області і кожен 6 житель сільської місцевості, а відповідно й отримують тут основні доходи⁵⁷. Проте за даними моніторингу лише 3% опитаних є офіційно зайнятими в особистих господарствах, що підтверджує лише вище зазначену тезу про те, що більшість із них функціонують неофіційно й не зорієнтовані, в основному, на ведення її як повноправної форми підприємницької діяльності. Це можна пояснити рядом факторів.

Відповідно до Закону України «Про особисте селянське господарство» назване господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки та споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків і надання послуг із використанням майна особистого селянського господарства, в тому числі й у сфері сільського зеленого туризму⁵⁸. Виходячи з такого трактування, можна стверджувати, що ОСГ – це господарства, які здійснюють свою діяльність як для задоволення власних потреб, так і для отримання комерційної винагороди – продажу надлишку товарів або виторгу від надання суміжних послуг у двох сферах господарювання – особистих селянських господарствах і

⁵⁷ Статистичний щорічник Закарпаття за 2018 рік. – Ужгород: Головне управління статистики у Закарпатській області, 2019. – С. 270.

⁵⁸ Про особисте селянське господарство: Закон України № 742-IV від 15.05.2003 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/742-15>

зеленому туризмі. Разом із тим, у цьому законі йдеться, що діяльність із ведення ОСГ не належить до підприємницької, тобто не потребує реєстрації в державних органах (Пенсійний фонд, податкова адміністрація, фонд соцстраху тощо), відповідно, ця діяльність не обкладається податком та зборами⁵⁹. Отже, можна стверджувати, що найбільш адаптована до сільських умов сфера діяльності, де основною організаційно-правовою формою господарювання є ОСГ, у якій зайнято 25% працівників, створюється 15,2% валової доданої вартості, знаходиться поза податковим законодавством. Виробляючи сільгосппродукцію, реалізуючи її, отримуючи прибутки, ці господарства взагалі не мають жодних зобов'язань.

Також згідно з цим законом визначено, що особи, які мають у своєму розпорядженні землі сільгосппризначення та здійснюють на них господарську діяльність, а також члени ОСГ, для яких робота в цьому господарстві є основною (тобто вони не мають іншого джерела отримання доходів) і розрахунковий місячний дохід на одного члена дорівнює або перевищує розмір мінімальної заробітної плати, з 1 січня 2013 року вважаються зайнятими. Причому, якщо земельна ділянка, яка перебуває у власності або користуванні сім'ї, перевищує 0,25 га, то вважається, що всі члени сім'ї ведуть особисте селянське господарство, тобто є зайнятими громадянами⁶⁰. По суті, це спотворює становище в реальному секторі економіки, не відображає реальної ситуації на локальних ринках праці й суттєво занижує рівень безробіття в сільських поселеннях.

Регламентована законом зайнятість на безоплатній основі та добровільних засадах не може вважатися серйозним стимулом до ефективної трудової діяльності. Члени ОСГ нетоварного типу здебільшого теж не можуть вважатися зайнятими, адже в багатьох регіонах України розміри земельної ділянки на одного члена ОСГ не дають реальної можливості забезпечити їх фактичну зайнятість й отримувати доходи від ведення господарства, достатні

⁵⁹ Про особисте селянське господарство: Закон України № 742-IV від 15.05.2003 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/742-15>

⁶⁰ Там само.

для нормальної життєдіяльності. Окрему проблему становить чинний порядок обліку діяльності ОСГ, зокрема в частині набуття або втрати членства в ньому. Це не дозволяє багатьом селянам, які реально потребують допомоги на випадок безробіття, звертатися до державної служби зайнятості та отримувати соціальні послуги. Закон України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 р. залишає відкритим питання соціальних гарантій для членів ОСГ і не вносить порядок їх захисту на випадок безробіття.

Ще більше неузгодженостей стосується статистичного обліку ОСГ. Починаючи з 2003 року, коли ці господарства, згідно з вище згаданим законом, втратили статус підсобних, статистичні органи не ведуть обліку окремо або в розрізі особистих селянських господарств, використовуючи на практиці термін «господарства населення». Спочатку під ними розуміли особисті селянські підсобні господарства, колективні сади й городи, дачні ділянки. З часом статистика взагалі перестала обліковувати дачні наділи, потім віднесла колективні сади та городи в окрему групу поряд із ОСГ і сільськогосподарськими підприємствами. На сьогоднішній день згідно з визначенням, яке подає статистика, господарства населення – це домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як із метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції⁶¹. У цю категорію також включені фізичні особи-суб'єкти підприємницької діяльності, які займаються виробництвом сільськогосподарської продукції.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що господарства населення — це лише частина ОСГ (домогосподарств), оскільки до уваги беруться тільки ті з них, які функціонують у сільському господарстві; ті ж, що функціонують у сфері зеленого туризму, сюди не належать. З огляду на термінологічну невизначеність вважаємо, що поняття особистого селянського господарства є значно ширшим, ніж поняття господарства населення, оскільки останні є складовою частиною ОСГ.

⁶¹ Статистичний щорічник Закарпаття за 2018 рік. – Ужгород: Головне управління статистики у Закарпатській області, 2019. – С. 267.

У селах економічно активне населення, крім зайнятості в особистому селянському господарстві, здійснює також без офіційної реєстрації виробництво продукції, надання побутових послуг або послуг індивідуального характеру, комерційну діяльність, не пов'язану безпосередньо з сільським господарством, зокрема у сфері туризму – це так звані сільські садиби, або об'єкти зеленого та агротуризму. Проте у вітчизняному законодавстві немає тлумачення фізичної особи – суб'єкта господарювання, що здійснює підприємницьку діяльність без реєстрації й поза сферою сільського господарства.

У той же час така діяльність може бути основною для фізичної особи, яка перебуває на обліку в центрі зайнятості, або додатковою для особи, котра працює з офіційним оформленням як найманий працівник. Вона відповідає всім ознакам підприємницької діяльності, оскільки здійснюється особою самостійно, на власний ризик, із метою отримання прибутку, сприяє її самореалізації, тож вимагає законодавчого врегулювання.

Сьогодні, як уже відзначалося вище, господарства населення на сільських територіях не лише області, а й України загалом, є головним суб'єктом виробництва сільгосппродукції, і відповідно, основною сферою докладання праці та вагомим джерелом отримання доходів.

Розвиток домашніх господарств селян у малих сільських пунктах набуває особливо важливого значення за умов нестабільної економічної ситуації, скорочення сфери докладання праці в соціальній сфері та несільськогосподарських видах діяльності.

Господарства населення є сферою мікробізнесу, який, з одного боку, не приносить високих доходів, а з другого – пом'якшує ситуацію на локальних ринках праці. Зазначені господарства працюють на принципах самофінансування і без значних капітальних вкладень, поступово нарощують виробництво сільськогосподарської продукції за рахунок власних ресурсів. Вони менш залежні від подорожчання енергоносіїв та інших матеріально-технічних ресурсів внаслідок переважання ручної праці.

Згідно з даними Головного управління статистики, станом на 1 січня 2019 року в малих сільських населених пунктах Закарпатської області зареєстровано трохи більше 20 тисяч домогосподарств, членам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки з цільовим призначенням «Для ведення особистого селянського господарства» (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Чисельність господарств населення в малих селах Закарпатської області у 2010-2018 рр., одиниць ⁶²

Район	2010	2018
Берегівський	851	782
Великобerezнянський	1959	1931
Виноградівський	886	738
Воловецький	1662	1537
Іршавський	883	881
Міжгірський	1831	1841
Мукачівський	3948	4082
Перечинський	1247	1149
Рахівський	241	249
Свалявський	1058	944
Тячівський	1251	1127
Ужгородський	3136	2759
Хустський	2222	2581
Разом	21 175	20 601

Дані таблиці 3.3 засвідчують, що протягом аналізованого періоду кількість господарств селян у малих сільських поселеннях Закарпатської області зменшилася на трохи більше, ніж на 500 одиниць. Така тенденція спостерігається в усіх районах, окрім Іршавського, Міжгірського, Мукачівського, Рахівського та Хустського, де їх приріст у сукупності становив 516 господарств. Відповідно до цього частка господарств населення сільських територій у загальній їх чисельності зменшилася. Якщо у 2010 році в малих

⁶² Розраховано автором на основі даних Головного управління статистики у Закарпатській області та паспортів малих населених пунктів Закарпатської області

селах області господарську діяльність здійснювали майже 1% господарств населення від їх загальної кількості, то в 2015 році – лише 0,8%.

Найбільше скорочення господарств населення в силу об'єктивних причин, зокрема значних обсягів трудової міграції населення як за межі держави, так і в міста обласного підпорядкування, поява негативного природного приросту (скорочення) населення тощо, спостерігалася в аналізованому періоді в малих сільських поселеннях низинної природно-економічної зони (рис. 3.2).

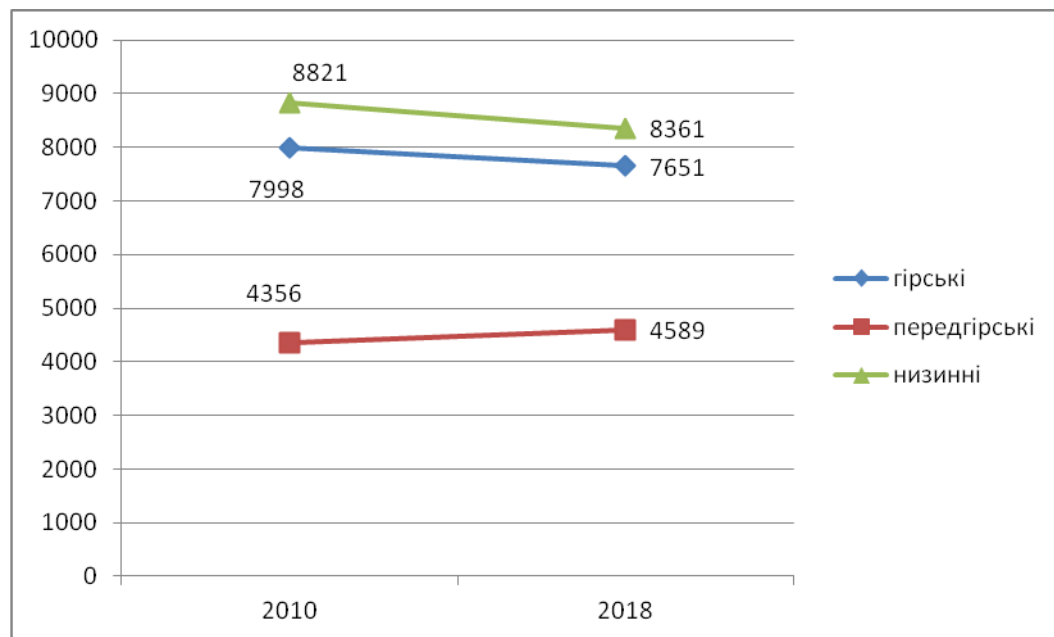

Рис. 3.2 Зміна чисельності господарств населення в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області в 2010-2018 рр., од.

Дані рисунку 3.1 засвідчують, що лише в малих селах передгірських районів за аналізований період спостерігалася тенденція до зростання господарств населення, що, в першу чергу, можна пояснити тим, що саме в цих районах внаслідок наявних сприятливих кліматичних та природних ресурсів найбільше продукується сільськогосподарське виробництво. Проте найбільша кількість цих господарств зосереджена саме в низинній зоні – трохи більше 40%.

Незважаючи на негативну динаміку щодо зменшення загальної кількості цих господарств, вони залишаються основною організаційно-правовою формою підприємництва на селі та головною сферою зайнятості не

лише в малих селах, а загалом для сільського населення області. Певною мірою цьому сприяє зростання їх землезабезпеченості, особливо за рахунок збільшення в їх користуванні земель сільськогосподарського призначення⁶³. Так, якщо в 2010 році господарства населення області мали у власному розпорядженні 352,7 тис. га сільськогосподарських угідь, то в 2018 році на ці господарства припадало 363,4 тис. га таких. Проте середній розмір їх у розрахунку на одне господарство за аналізований період зменшилося, хоча і не досить суттєво – з 1,44 до 1,42 га.

Аналіз діяльності особистих селянських господарств Закарпатської області показав, що сьогодні вони виробляють близько 90% валової продукції сільського господарства, з яких 32,5% припадає на господарства населення малих сільських поселень. Ще більшою є частка виробленої продукції селянськими господарствами в загальних обсягах виробленої сільгосппродукції в дрібних сільських поселеннях, яка становить 97,7% (табл. 3.4).

Із даних, наведених у таблиці видно, що в гірських районах області характерною є спеціалізація селянських господарств малих поселень, в основному, на виробництві продукції тваринництва, поряд із яким культивується рослинництво, однак його частка у валовому виробництві є незначною. Частка вирощених господарствами населення в малих населених пунктах зернових становила всього 0,5% від загального обсягу врожаю в області й 0,7% від загального врожаю в господарствах населення всієї області, овочів – 0,5 та 0,6% відповідно, а виробництво картоплі в цій природно-економічній зоні становило приблизно 1% по обох показниках, що пояснюється її адаптованістю до існуючих природно-кліматичних умов, а також тим, що в краї практично відсутні сільгосппідприємства, які б спеціалізували на вирощуванні картоплі.

⁶³ Аграрна реформа та організаційно-економічні трансформації у сільському господарстві: доповідь на Дванадцятих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 25-26 лютого 2010 року / В.Я.Месель-Веселяк. – К.: Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки», 2010. – С. 44.

Таблиця 3.4

**Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції
господарствами населення малих сільських поселень Закарпатської
області в 2018 році ⁶⁴**

	<i>Зернові (включно- чиючи кукуру- дзу), т</i>	<i>Картопля, Т</i>	<i>Овочі, т</i>	<i>М'ясо, т</i>	<i>Молоко, т</i>	<i>Яйця, млн. шт.</i>	<i>Вовна, ц</i>
Гірські райони	756,9	21382,4	1945,6	2163,1	12082,3	4,6	57,8
Великобerezнянський	265,5	8361,7	875,1	556,4	3813,4	1,2	-
Воловецький	2,8	4054,8	352,6	519,0	2749,4	0,8	4,0
Міжгірський	2,4	3269,9	228,5	702,8	3110,0	0,9	49,1
Перечинський	392,4	2404,4	364,0	188,4	1327,9	0,9	-
Рахівський	5,4	1703,3	26,3	47,8	215,5	0,1	4,7
Свалявський	88,4	1588,3	99,1	148,7	866,1	0,7	-
Передгірські райони	1329,4	6807,2	2398,6	1458,9	5955,4	4,9	23,8
Іршавський	564,2	990,7	1545,4	290,1	1092,5	1,0	1,4
Тячівський	150,9	1078,3	225,8	408,1	1663,6	1,9	15,3
Хустський	614,3	4738,2	627,4	760,7	3199,3	2,0	7,1
Низинні райони	16721,0	25131,9	11547,5	2315,9	8352,4	16,6	0,7
Берегівський	2243,1	1446,8	1519,6	260,0	666,1	1,5	-
Виноградівський	1731,1	1044,1	1768,3	195,9	774,8	1,7	0,7
Мукачівський	8178,6	14472,1	5452,6	1363,4	4436,8	10,6	-
Ужгородський	4568,2	8168,9	2807,0	496,6	2474,7	2,8	-
Всього по малим селах	18807,3	53321,5	15891,7	5937,9	26390,1	26,1	82,3

Важлива роль належить домашнім господарствам малих гірських населених пунктів у виробництві продукції тваринництва. Що ж стосується вовни, то в цих районах, як і в передгірних, виробляється її переважна частка –

⁶⁴ Розроблено автором на основі даних Головного управління статистики в Закарпатській області

відповідно 3,1% та 1,3 відсотка від загального виробництва по області. Господарства малих гірських сіл виробляють 7,7 відсотка загальнообласного удою молока, 7,0 відсотка м'яса та 6,7 відсотка яєць. Найбільш успішними в галузі тваринництва серед гірських малих сіл є домогосподарства Міжгірського та Великоберезнянського районів.

У районах передгірної зони частки господарств населення у галузі рослинництва й тваринництва практично однакові. Основна частина продукції рослинництва вирощена в господарствах населення малих сіл Хустського (зерно, картопля) та Іршавського районів (овочі). Що стосується продукції тваринництва, то серед цих районів основна її частина вироблена також в Хустському районі, окрім вовни, найбільше виробництво якої було в малих селах Тячівщини.

У малих селах низинних районів області зосереджена найбільша кількість господарств населення, що спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва й тваринництва. Це можна пояснити, насамперед, сприятливими природно-кліматичними та економічними умовами, а також історичними традиціями землеробства, ментальністю місцевого населення. Господарствами населення цих населених пунктів виробляються найбільші обсяги продукції сільського господарства у відношенні до малих сіл інших природно-економічних зон області, за винятком вовни. Основну частку всієї сільськогосподарської продукції господарств населення малих сіл вироблено в Мукачівському районі, що можна пояснити найбільшою кількістю цих сіл у цьому районі, а також кращими умовами та можливостями для ведення сільськогосподарського виробництва.

Не можна не звернути увагу й на те, що в 2018 році не було жодного району області, окрім Виноградівського, де яйця б виробляли сільськогосподарські виробники, а не господарства населення; у Великоберезнянському, Воловецькому, Міжгірському, Перечинському та Рахівському районах не існувало сільгоспідприємств, які б вирощували кукурудзу; у Міжгірському, Перечинському та Рахівському районах не було

суб'єктів підприємництва, які б спеціалізувалися на виробництві зерна. Практично всі овочі вирощені господарствами населення.

Економічний аналіз діяльності господарств населення дозволяє зробити висновок, що на сьогоднішній день ці господарства пом'якшують кризовий стан економіки, в якому опинилися малі села, певною мірою знімають напругу на локальних ринках праці сільських територій і є важливим джерелом доходів для значної частини сільських сімей. Тому можна погодитися з думкою В. Г. Галанця, що господарства населення виявились найбільш пристосованими до особливостей перехідного періоду, основним джерелом існування сільської сім'ї, стабілізаційною формою господарювання, яка в період економічної кризи стримує спад виробництва сільськогосподарської продукції у всіх категоріях господарств⁶⁵.

Разом із тим проведений аналіз діяльності ОСГ у малих селах області дозволяє виявити низку стримуючих чинників, які знижують ефективність їх господарювання, зокрема це:

- низький рівень механізації та автоматизації процесів виробництва, переважне використання важкої ручної праці;
- високі ціни на сільськогосподарську техніку, паливо й матеріали;
- обмежений доступ до інвестиційних ресурсів (банківські кредити дорогі; оскільки ОСГ не є підприємцями або офіційно зареєстрованими, тому банки їм відмовляють у кредитуванні тощо), що унеможливорює проведення модернізації, не дозволяє здійснювати інноваційні процеси, а відповідно, підвищувати ефективність виробництва;
- диспаритет цін на продукцію сільськогосподарського виробництва й матеріальні ресурси, техніку;
- обмеженість або взагалі недоступність ринків збуту виготовленої продукції тощо;
- відсутність комунікацій і доріг;
- слабка підтримка з боку держави.

⁶⁵ Галанець В.Г. Особисті господарства населення / В.Г.Галанець, О.Ф.Стасів. – Львів, 2005. – С. 151.

Дія негативних чинників, що гальмує розвиток ОСГ, підсилюється суб'єктивними причинами, зв'язаними з відсутністю необхідних знань і досвіду в переважній більшості сільського населення щодо самостійного ведення бізнесу, невідповідністю до роботи в умовах існуючих ризиків та конкуренції. У сукупності відзначені чинники знижують ефективність господарювання, раціональне використання людських і матеріальних ресурсів.

Разом із тим, урахувавши рівень ризику реального сектору економіки сільських територій, оцінку трансформаційних процесів у пріоритетних сферах економічної діяльності, сировинну спрямованість їх економічного розвитку, стан суспільної свідомості та тривалість становлення ринкових відносин, можна стверджувати, що господарства населення ще довго залишатимуться домінуючою формою господарювання в сільському господарстві. Зроблений висновок базується на аналізі історичних трудових традицій та ментальності сільського населення, здорового інстинкту, приватної власності, досвіду й культури господарювання в горах. Відзначені соціо-ментальні складові відображають регіональну специфіку господарювання, належать до сфери інституціонально-еволюційного напрямку та мають стійкий характер, детермінуючий трансформаційні процеси в часі й просторі. Звідси стає очевидним, що методи державного регулювання регіонального розвитку повинні суттєво диференціюватись між собою.

Стосовно сільських територій першочерговим завданням є вдосконалення нормативно-правової бази функціонування селянських господарств. На сьогодні склалася така ситуація, що всі господарства населення, які виробляють сільськогосподарську продукцію, незалежно від кінцевого її призначення, мають однаковий правовий статус. Мова йде про те, що необхідно внести певні зміни в існуючі закони й кодекси, які регулюють їх діяльність, пов'язані з чіткою регламентацією статусу тих господарств, що здійснюють цю діяльність для комерційної вигоди (як юридичні особи), і тих, які просто задовольняють свої споживчі потреби в сільгосппродукції (фізичні особи).

Необхідність введення спеціального статусу для товарних господарств населення зумовлена тим, що одноосібники не мають статусу

сільськогосподарського виробника й не можуть виходити на ринки. Їм доводиться збувати свою продукцію на 20-30% дешевше посередникам, які в кінцевому підсумку підвищують ціну товару на 50%.

У цьому контексті важливу роль може відіграти запозичений досвід багатьох європейських країн, де практично немає виробників сільськогосподарської продукції без юридичного статусу, що не є юридичними особами.

Апеляція до світового досвіду є вкрай важливою, оскільки він показує: основу аграрного сектору країн із розвинутою ринковою економікою становлять сімейні ферми, які, по суті, являють собою аналоги господарств населення, що створюються й ведуться винятково членами сім'ї, які спільно проживають і спільно господарюють. Ця базова компонента відображена в чинному Законі України «Про фермерське господарство», в якому зазначено, що воно «формується на базі членів сім'ї та родичів»⁶⁶. Саме цей критерій відрізняє фермерські господарства від сімейних фермерських господарств. Як виняток, сімейне фермерське господарство може залучати найманих працівників винятково для виконання сезонних та специфічних робіт.

Важливою складовою діяльності сімейних фермерських господарств є земельні відносини. Зазначені господарства повинні створюватись і діяти на базі земельних ділянок, виділених для ведення особистого селянського господарства, але оренда землі не виключається, а навпаки, передбачається. Без неї не обійдуться фермерські господарства сімейного типу, які успішно працюють. Проте виникає дискусійний момент – скільки землі вони можуть орендувати? У різних країнах до цього підходять по-різному. В окремих з них є максимальне обмеження за площею, в інших – мінімально допустимий розмір оренди земель. Земельне питання досить непросте, тому що сімейне фермерське господарство, наприклад, у низинній зоні, може мати 500 гектарів, вирощувати зернові або технічні культури. А в сільських районах таке ж господарство може мати 2 гектари, а то й менше під теплицю або ягідники. У

⁶⁶ Про фермерське господарство: Закон України № 973-IV від 19.06.2003 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/973-15>

Європейському Союзу є обмеження нижньої межі. Там домогосподарство має зареєструватися фермерським товаровиробником, коли має, наприклад, понад 1 гектар землі, більше 3 корів, 5 свиней або перевищує певний обсяг обороту в сумарному вираженні. Верхніх обмежень щодо земельних площ, скажімо, до 100 чи 200 гектарів, не існує.

Сьогоднішні певні зрушення в цьому плані вже окреслені, ведеться робота, спрямована на визнання селянських ферм повноправними суб'єктами ринкових відносин на селі. У Верховній Раді України до другого читання готується Проєкт закону № 1599 «Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств». Цей закон покликаний істотно поліпшити становище селян, які ведуть особисте господарство, дозволивши їм стати повноправними гравцями на ринку, створювати сімейні фермерські господарства й, відповідно, отримувати переваги, зокрема в оподаткуванні, якими користуються виробники, що мають статус сільгоспвиробника.

Іншою законодавчою «прогалиною» щодо діяльності господарств населення є регулювання відносин зайнятості. Нещодавніми змінами до Закону України «Про зайнятість», прийнятими Верховною Радою, членів особистих селянських домогосподарств віднесено до категорії працюючих, а отже, їм відмовляють у реєстрації в центрах зайнятості. Однак у Проєкті Закону України «Про розвиток сільських територій в Україні» (ст. 3, ч.1, 2, 3, 4 і 7) наведені критерії сільських територій, які засвідчують складність або неможливість сільськогосподарського використання земель, що є в користуванні чи власності селян-горян. По суті, їх автоматично прирівняли до працюючих в особистих селянських домогосподарствах низинних територій, у той час як можливостей для ведення сільського господарства в сільських поселеннях немає. Між тим у багатьох випадках наявність у жителів гір земельних паїв аж ніяк автоматично не збільшує доходи сімей. Зазначене генерує соціальну напругу й знижує ефективність державної політики щодо розвитку сільських територій.

Важливими для стимулювання розвитку господарств населення сільських територій, трансформації їх у товарні є заходи у фінансово-кредитній сфері.

Основну увагу тут слід приділити доступу до пільгових кредитних ресурсів. Поряд із фондами сприяння зайнятості, які надають одноразову допомогу для безробітних громадян із метою створення селянських господарств, доцільним є створення спеціальних фондів – цільових та гарантійних. Цільові фонди через комерційні банки повинні надавати кредити селянським господарствам на пільгових умовах. Для організації цього процесу в Україні необхідна спеціальна програма кредитування підприємців. Ефективною в цьому напрямі кредитування є співпраця і укладання комерційними банками угод із міжнародними кредитними організаціями, зокрема МВФ, ЄБРР, Німецько-українським фондом тощо.

У цьому контексті також важливо передбачити можливість запровадження механізму державної підтримки селянських господарств на сільських територіях через цільові програми часткового або повного відшкодування процентних ставок по кредитах, які отримуються ними в комерційних банках для таких цілей, як реконструкція й будівництво, закупівля обладнання, впровадження інноваційних технологій, реалізація проєктів енергозбереження, охорона природи та довкілля, організація мережевих виробничих структур – кластерів.

Окрім стандартних джерел залучення коштів, значну увагу слід приділити залученню позичкових ресурсів із неформальних джерел, таких, як асоціації взаємодопомоги, кредитні спілки й колективні ощадні організації. На нашу думку, в сучасних умовах функціонування кредитного ринку через велику кількість комерційних банків чомусь незаслужено забувають, або, можливо, недооцінюють такі неприбуткові фінансові інституції, як кредитні спілки, роль яких у розвинених країнах світу є вагомою.

Інший фіскальний інструмент, що дозволив би певною мірою стимулювати домогосподарства до ведення товарної діяльності, — це надання «канікулів» по сплаті орендних платежів за землю, на якій здійснює свою діяльність ОСГ. У цьому плані вкрай важливо зазначити, що такі канікули повинні тривати, за прикладом країн із розвиненою економікою, 2-3 роки, але лише для тих домогосподарств, які здійснюють підприємницьку діяльність у

сфері сільськогосподарського виробництва, тобто мають винятково товарний характер.

Важливою формою стимулювання діяльності господарств населення, особливо в умовах, коли можливості використання сільгосптехніки обмежені, а використовувана є застарілою, застосування інноваційних технологій у виробничому процесі теж обмежене, повинен стати розвиток лізингу (напрямку від лізингових компаній) або лізингового (опосередковано через комерційний банк або іншу фінансову установу) кредиту. Лізинг повинен доповнювати традиційні стосунки фінансових інститутів із господарствами населення щодо фінансування технічного переозброєння, реконструкції та розвитку їх виробництва.

Проте всі ці заходи не дадуть бажаного ефекту, якщо існуючі домогосподарства не будуть інтегруватися в більш ефективні нові господарські форми. На нашу думку, вектор трансформації господарств населення в перспективі повинен здійснюватися за такими напрямками. Перший передбачає, що ті ОСГ, які вилучили земельні частки й господарюють самостійно, повинні здійснювати ефективну господарську діяльність, розширяти землекористування за рахунок оренди або купівлі земельних ділянок. Особливістю їх спеціалізації повинно стати виробництво екологічно чистої, не генномодифікованої продукції. Створення так званих «екогосподарств» дозволить їм зайняти свою «нішу» на ринку сільгосптоварів і стати більш конкурентоздатними серед інших товаровиробників, що відкриває простір для виходу на європейські ринки. Другий напрям передбачає поступову трансформацію слабких господарств населення в ефективні сімейні ферми або приватні господарства. І третій: значна частина особистих селянських господарств, не витримавши конкуренції із сільськогосподарськими підприємствами, включаючи фермерські господарства, стане на шлях кооперації з метою спільного господарювання, створюючи різні неформальні або й формальні (зокрема, сільськогосподарські виробничі кооперативи) об'єднання. Наприклад, особисті селянські господарства (можливо разом із фермерськими господарствами й приватними підприємствами) можуть об'єднуватися в асоціації, кооперативи

(виробничі та обслуговуючі), або ж інтегруватися із сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами з метою виробництва, переробки і збуту своєї продукції, одержання послуг від них і надання їм послуг робочою силою для виконання сезонних робіт.

* * *

Висновки

Вище проведений аналіз засвідчив, що в процесі трансформації соціально-економічних відносин на сільських територіях сформувалися нові організаційно-правові форми господарювання, основну яких становлять приватні товаровиробники, що в основному представлені малими формами господарювання, до яких відносяться малі підприємства, мікропідприємства, фермерські господарства, домогосподарства, особисті селянські господарства, індивідуальні підприємці (самозайняті) тощо.

Аналіз ефективності функціонування малого та мікропідприємництва в малих сільських поселеннях області засвідчив, що не дивлячись на постійне зростання його кількості, чисельність зайнятих тут осіб, а також економічний результат їх діяльності (враховуючи рівень інфляції) з кожним роком має тенденцію до зниження. Основна частина суб'єктів малого та мікропідприємництва функціонує у сфері торгівлі, сільському та лісовому господарствах.

Аналіз функціонування нових організаційно-правових форм господарювання засвідчив, що в малих селах області основною формою ведення господарської діяльності є особисті селянські господарства. За сучасних умов, коли стан більшості сільськогосподарських підприємств критичний, а фермерські господарства не виконали всіх поставлених на них зобов'язань, особисті селянські господарства необхідно розглядати як одну з рівноправних форм ведення аграрного виробництва, важливу сферу докладання праці в малих селах тощо, яка виробляє основну частину сільськогосподарської продукції і де зайнята більша частина населення малих сіл області.

Модернізація сільськогосподарського виробництва пов'язана насамперед зі зміною ролі господарств населення у розвитку сільських територій. В майбутньому такі господарства з метою оптимізації власної діяльності повинні будуть змінити власну організаційно-правову форму. Частина ОСГ, які вилучили земельні частки і господарюють самостійно, повинні організувати ефективну господарську діяльність, розширити землекористування за рахунок оренди або купівлі земельних ділянок, а особливістю їх спеціалізації повинно стати виробництво екологічно чистої продукції. Менш слабкі і незначні господарства населення поступово повинні трансформуватися в ефективні сімейні ферми або приватні господарства. А значна частина особистих селянських господарств, не витримавши конкуренції із сільськогосподарськими підприємствами, включаючи фермерські господарства, стануть на шлях об'єднання зусиль з метою організації спільного господарювання, створюючи різні неформальні або й формальні (сільськогосподарські виробничі кооперативи) об'єднання.

4. СТАН СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ МАЛИХ СІЛЬСЬКИХ ПУНКТІВ ОБЛАСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ РОЗВИТКУ

Соціальний аспект функціонування малих населених пунктів – важливий елемент, у якому в різних формах реалізуються соціальні інтереси населення, відносини суспільства та особи, умови праці й побуту, здоров'я та відпочинку.

Важливість якісної соціальної інфраструктури регіону, громади чи населеного пункту полягає в тому, що її елементи, безпосередньо не виробляючи продукції, створюють умови для її виробництва.

Необхідно констатувати, що, на жаль, сучасний стан об'єктів соціальної сфери та соціальної інфраструктури малих населених пунктів Закарпатської області, в цілому, незадовільний, а подекуди й у край незадовільний. При реалізації на цьому етапі низки реформ в Україні, що супроводжується так званою «оптимізацією» мережі закладів освіти, культури й охорони здоров'я, не в належну міру враховується місцева специфіка Закарпаття з його складним рельєфом, зокрема, в гірській місцевості та не відповідає запитам мешканців таких населених пунктів.

У процесі проведення адміністративно-територіальної реформи, яка в області йде у край повільно, при формуванні нових об'єднаних громад та плануванні перспектив їх діяльності малим населеним пунктам приділяється слабка увага, а їх наявний соціальний потенціал недооцінюється.

У цілому, вирішення комплексу невідкладних соціальних проблем малих населених пунктів в Україні й Закарпатській області зокрема потребує більш жвавого реагування як на державному, так і на регіональному рівнях.

Цілями розділу є:

1. Дослідження стану об'єктів соціальної сфери та соціальної інфраструктури малих сільських населених пунктів в усіх природно-географічних зонах Закарпатської області;

2. Вивчення соціальних настроїв й очікувань представників різних верств населення малих населених пунктів Закарпатської області;

3. Підготовка науково обґрунтованих рекомендацій щодо покращення стану соціальної сфери та соціальної інфраструктури малих населених пунктів Закарпатської області.

Завдання розділу:

1. На основі матеріалів паспортизації малих населених пунктів Закарпатської області й комплексного соціологічного опитування, проведеного в 2018-2019 рр., зробити моніторинг динаміки розвитку об'єктів їх соціальної сфери та соціальної інфраструктури за період 2010-2019 рр. та вивчити соціальні настрої та очікування мешканців малих населених пунктів Закарпатської області.

2. Сформувати статистичну базу проблемних об'єктів соціальної інфраструктури малих населених пунктів Закарпатської області.

3. Підготувати наукові пропозиції для органів регіональної та місцевої влади, спрямовані на запобігання подальшої деградації й відмирання малих населених пунктів через депопуляцію населення, безробіття, міграцію (як трудову, так і внутрішньорегіональну) та еміграцію.

Стисла характеристика об'єкту дослідження:

Всього в Закарпатській області нараховується 188 малих сільських населених пунктів, чисельністю до 500 чол., що складає близько 32,0% від усіх сільських населених пунктів області. Зокрема, в шести з тринадцяти адміністративних районів відсоток малих населених пунктів значний і складає від 41,9 до 62,7%., в семи районах їх відсоток складає від 10,7 до 39,1%. При цьому значна кількість малих сільських населених пунктів спостерігається як у гірських, так і в низинних регіонах області, а в передгірній зоні їх відсоток суттєво нижчий.

За оціночними результатами дослідження встановлено, що в більшості малих сіл Закарпатської області різноманіття інфраструктурних об'єктів соціального спрямування вкрай обмежене, а в 36 (19,5%) малих населених пунктах області відсутні будь-які об'єкти соціальної інфраструктури.

4.1. Теоретико-методологічні аспекти дослідження соціальної інфраструктури малих сіл Закарпатської області

Питанням розвитку соціальної сфери й соціальної інфраструктури України та її сільських територій, зокрема закарпатського села, приділяли увагу багато сучасних дослідників. Так, питання формування й функціонування складових компонентів соціальної сфери розглядалися як у працях окремих науковців (Б.Данилишина, М.І.Долішнього, О. Мілашовської, В.В.Кравціва, В.П.Мікловди, М.І.Пітюлича, М.А. Лендела, М. Мацоли, О.М.Салія, В.П.Рябокonia, Н.Г.Пігуль, Т.В.Морскої⁶⁷, Г.С.Морозова⁶⁸, Н.М.Жулканич⁶⁹ та інших), так і у колективних монографіях.⁷⁰

За кордоном питання соціальної інфраструктури ґрунтовно вивчали К. А.Вільямс, Бреннан, А.Крамер⁷¹, Дж. Ван Дант, Д. Біль, Е. Гремліч, Д.Канініг, В.Казарин, И.Зайцева та інші дослідники.

Однак в Україні все ж більшість досліджень торкаються означеної проблеми лише в ракурсі розгляду загальноукраїнської⁷² або загальнорегіональної тематики. Є ряд наукових досліджень стосовно проблем функціонування та розвитку соціальної інфраструктури малих міст, зокрема

⁶⁷ Morska, T. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Morska, T. // *Науковий вісник НЛТУ України*, 26(2), 2016, 149-157. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doi.org/10.15421/40260222>

⁶⁸ Морозова Г.С. Соціальна інфраструктура села та її вплив на сталий розвиток сільськогосподарських підприємств Г.С.Морозова // с. 210-214

⁶⁹ Жулканич Н.М. Сучасний стан розвитку соціальної інфраструктури Закарпатської області Н.М.Жулканич // *Історичні записки*. -2012.-вип.33. –с 89-96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :[https:// http://nbuv.gov.ua/UJRN/Istz_2012_33_14](https://http://nbuv.gov.ua/UJRN/Istz_2012_33_14)

⁷⁰ Наукові основи формування та шляхи реалізації гірської політики в Україні (наукове видання) / [В. С. Кравців, П. В. Жук, І. А. Колодійчук та ін.]; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; [наук. ред. В. С. Кравців]. – Львів, 2018. – 121 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»). с. 78-93

⁷¹ Cramer A. The Socially Responsible Board / A. Cramer, M. Hirsehland // *Business for Social Responsibility*. – 2006. – Fall. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bsr.org/meta/bsr_socially-responsible-board.pdf.

⁷² Інфраструктурний розвиток України Пріоритети модернізації. Аналітичне дослідження [Електронний ресурс]. - Режим доступу :<https://Library.fes.de/pdf-files/bueros/Ukraine/13246.pdf>

робота Е.В.Гарапко⁷³. Проте практично поза увагою наукової спільноти ще залишається пласт проблем, пов'язаних із станом та функціонуванням соціальної інфраструктури малих сіл. У своїх попередніх наукових розвідках вчені Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України торкалися цих питань, але лише в контексті розгляду проблематики на рівні Закарпатського регіону та його субрегіонів.

Враховуючи значущість, на нашу думку, малих населених пунктів у соціально-економічному розвитку сільських територій, питання розвитку їх соціальної сфери й соціальної інфраструктури потребують подальшого наукового дослідження.

Усі науковці, які торкалися означеної проблематики, відзначають надзвичайно важливу роль соціальної інфраструктури, поряд із транспортною та економічною, для якісного розвитку села. Їй відведена роль задоволення загальнолюдських запитів, пов'язаних із проживанням у сільській місцевості, забезпеченням належних умов праці та відпочинку, культурно-освітнього рівня, споживання матеріальних благ, що в цілому є запорукою добробуту, благополуччя, розвитку головної продуктивної сили суспільства – людини⁷⁴. Добре розвинута соціальна інфраструктура сприяє закріпленню населення в цьому малому населеному пункті та бажанню молодих спеціалістів туди приїхати працювати. Погано розвинута – навпаки.

Проте попри розуміння важливості соціальної сфери та соціальної інфраструктури, вона, на жаль, занепадає.

Проблема недооцінки й занепаду соціальної інфраструктури села дуже актуальна на сьогоднішній день не лише в Україні, бо вимираючі села є навіть у Швейцарії⁷⁵. В Україні ж, протягом 1991 -2013 рр., чисельність сільського населення скоротилася майже на 3 млн. чоловік. За словами Я.М. Гадзало,

⁷³ Гарапко Е.В. Методичні підходи до типології малих міст як наукова основа управління їх розвитком Е.В.Гарапко // Науковий вісник Мукачівського державного університету –Серія Економіка. Вип. 2 (8) 2017. – с. 113-117

⁷⁴ Морозова Г.С. Там же, с . 210

⁷⁵ Вымирающие села есть и в Швейцарии // Аргументы и факты, 2019.- №30 -С.7

президента НААН України, академіка НААН України, сільська місцевість стрімко пустіє. Якщо в 1991 році в Україні було близько 500 малих сіл з населенням до 50 чоловік, то зараз таких вже 4 тисячі!⁷⁶

Тому в умовах економічної стагнації виникає потреба детального дослідження та визначення всіх економічних і соціальних чинників, які, так чи інакше, впливають на розвиток українського села.

Єдиного наукового переліку складових соціальної інфраструктури не існує, але прийнято розрізняти дві її великі групи: соціально-побутову і соціально-культурну. Їх сутність виразно означено в економічній енциклопедії: «Соціально-побутова інфраструктура спрямована на створення умов для відтворення людини як біологічної істоти (через побутове середовище), задоволення її потреб у належних умовах життя. Соціально-культурна – сприяє відтворенню духовних, інтелектуальних (через культурно-освітнє середовище) та значною мірою фізичних властивостей індивіда, формування його як економічно активної особистості, що відповідає певним вимогам суспільства до якості робочої сили»⁷⁷

До першої групи, як правило, відносять:

- 1) Об'єкти житлово-комунального господарства (житлові будинки й пов'язані з ними господарські споруди, інженерні мережі, енергетичне господарство, благоустрій).
- 2) Заклади роздрібної торгівлі та громадського харчування.
- 3) Заклади побутового обслуговування, в т.ч. :
 - а) широкопрофільні (т.зв. Будинки побуту);
 - б) вузькоспеціалізовані (швейні майстерні, майстерні з ремонту одягу й взуття, побутової техніки, перукарні тощо);
 - в) хімчистки, пральні;
 - г) лазні, сауни.

⁷⁶ Чопенко Володимир Колискова для села //Дзеркало тижня. UA – 2015. - №19(215)- с.7

⁷⁷ Економічна енциклопедія / редкол. С.В. Мочерний, відповідальний редактор та ін. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – Т. 1. – С. 705.

4) Заклади зв'язку, в т.ч.:

- а) відділення поштового зв'язку;
- б) автоматичні станції телефонного зв'язку;
- в) станції мобільного телефонного зв'язку;
- г) телекомунікаційний доступ, у т.ч. до всесвітньої мережі Інтернет.

До другої групи об'єктів соціальної інфраструктури прийнято відносити:

1) Заклади освіти, в т.ч.:

- а) дошкільні навчальні заклади (ДНЗ);
- б) загальноосвітні школи (ЗОШ);
- в) професійно-технічні й інші училища/коледжі;
- г) вищі навчальні заклади (ВНЗ);
- д) заклади позашкільної освіти (гуртки, секції, творчі школи...).

2) Заклади культури, в т.ч.:

- а) клубні заклади;
- б) бібліотеки;
- в) театри;
- г) кінотеатри та кіноустановки;
- д) музейні заклади;
- е) пам'ятки історії й культури;

3) Заклади охорони здоров'я, в т.ч.:

- а) фельдшерсько-акушерські пункти (ФАП);
- б) амбулаторії загальної практики сімейної медицини (АЗПСМ);
- в) центри первинної медико-санітарної допомоги (ЦПМСД);
- г) дільничні лікарні (ДЛ);
- д) міські (МЛ) та районні лікарні (РЛ);
- е) центральні районні лікарні (ЦРЛ);
- є) районні поліклініки;
- ж) станції швидкої медичної допомоги;
- з) аптеки й аптечні пункти.

4) Спортивні та туристичні заклади й споруди, в т.ч.:

- а) спортивні майданчики та футбольні поля;

- б) стадіони;
- в) спортивні зали;
- г) плавальні басейни;
- д) стрілецькі тири;
- е) інші спортивні заклади та споруди;
- є) туристичні та рекреаційні об'єкти та заклади розміщення.

5) Культові споруди й пам'ятки.

Крім того, в дослідженні розглядається транспортна інфраструктура, деякі з елементів якої («дорожня інфраструктура», «пасажирські перевезення», «громадський та особистий транспорт»), теж є складовими соціальної інфраструктури.⁷⁸

До найбільш значущих цільових функцій соціальної інфраструктури, за твердженням дослідниці Н.Г.Пігуль, можна віднести: «всебічний і повний розвиток людини шляхом задоволення її побутових, духовних та культурних потреб; створення умов для формування прогресивних тенденцій у демографічних процесах; ефективне використання трудових ресурсів; відтворення робочої сили, яка б відповідала потребам і рівню розвитку виробництва; забезпечення оптимальних житлово-комунальних та побутових умов життя населення; охорона здоров'я, покращення та збереження фізичного здоров'я населення; раціональне використання вільного часу людей; формування громадської свідомості та наукового світогляду; управління й охорона громадського порядку...»⁷⁹.

⁷⁸ Пігуль Н.Г. Соціальна інфраструктура: соціальне призначення та особливості розвитку Наталя Георгіївна Пігуль // Економічний аналіз : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол. : В. А. Дерій (голов. ред.) та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету “Економічна думка”, 2014. – Том 16. –№ 1. – С. 121.

⁷⁹ Пігуль Н.Г. Сутність і значення соціальної інфраструктури Н.Г.Пігуль // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. – № 2 (58). – Полтава, 2013. –№ 2. – С. 39.

4.2. Соціальна інфраструктура малих населених пунктів Закарпатської області: реальний стан та оцінка населення

У дослідженні зроблено спробу проаналізувати динаміку розвитку об'єктів соціальної сфери й соціальної інфраструктури гірських територій за період 2010-2018 рр., використовуючи фактор порівняння зі складових у малих населених пунктах низинних і гірських територій.

Прийнято вважати, що найважливішу частку в структурі соціальної інфраструктури займає житлово-комунальне господарство, а серед його складових – житловий фонд. Так, аналіз об'єктів житлового фонду малих населених пунктів Закарпаття засвідчує, що, як у населених пунктах гірських районів, так і в низинних районах облік житлового фонду та житлового будівництва ведеться вкрай погано, а подані статистичні дані суперечливі, оскільки в багатьох с/р відповідні показники не оновлювалися з 2010-го року. Керівництво ж ряду сільських рад Міжгірського, Воловецького та Тячівського районів взагалі не змогло надати бодай якусь інформацію щодо житлового фонду підпорядкованих їм малих населених пунктів, у кращому випадку, оперуючи загальними даними по сільській раді.

Згідно зі статистичними показниками й оціночними даними, отриманими в ході дослідження, більше 98% всього житлового фонду малих населених пунктів кожного з гірських районів і близько 99% у малих населених пунктах низинної та передгірської зон відносяться до приватного житлового фонду.

Стосовно власне багатоквартирних будинків у малих сільських поселеннях, то їх наявність мінімальна, вони представлені переважно двоповерховими, так званими «учительськими будинками» й за своїм функціоналом скоріше нагадують гуртожитки сімейного типу, ніж повноцінне житло. Всі вони були збудовані ще за радянських часів і призначалися як тимчасове житло для сімей молодих педагогів та медичних працівників із метою їх закріплення в сільській місцевості. Проте з часом, таке житло перетворилося для більшості в постійне.

Так, у малих населених пунктах низинної природно-економічної зони Закарпаття з краще розвинутою дорожньою інфраструктурою функціонують лише два аналогічні багатоквартирні будинки (по одному в Ужгородському й Мукачівському районах), у той час як у малих населених пунктах гірської та передгірської зон – 23 таких будинки (12 – у В.Березнянському, 5 – у Свалявському, 4 – в Перечинському та 2 – у Воловецькому районах).

Якщо проаналізувати показники щільності населення та щільності житлового фонду, то видно, що між ними існує певна залежність. Загалом, по регіону дослідження та в окремих районах вона є майже однакова і коливається від 20 до 23 м² на особу. Лише в малих населених пунктах, Ужгородському й Мукачівському районів, близьких до обласного центру, вона трохи вища та становить від 23 до 28 м² на особу. Це пов'язано з тим, що сільські мешканці здебільшого забезпечені власним житлом і не залежать від державного будівництва помешкань.

Також простежується певна позитивна динаміка зростання житлового фонду в сільській місцевості Закарпатської області (див. таблицю 4.1). Так, якщо в 2005 р. органами статистики було зафіксовано в сільській місцевості по області 17170 м² житлової площі, в 2010 р. – 18283 м², то в 2017 р. – 19472 м².

Таблиця 4.1.

Динаміка житлового фонду Закарпатської області за період 2005-2018 рр.*

(тис. м² загальної площі)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2018	Більше у 2018 р. ніж у 2005 р. на:
Увесь житловий фонд	26387	26678	27205	27754	28018	28314	31008	11,5%
У середньому на 1 мешканця м ²	21,2	21,5	21,9	22,3	22,4	22,6	24,6	3,4 м ²
Сільський житловий фонд	17170	17361	17714	18039	18125	18283	19472	13,4%
У середньому на 1 мешканця м ²	21,8	22,1	22,6	23,0	23,1	23,2	24,5	2,7 м ²

* Джерело: розраховано автором на основі даних Головного управління статистики у Закарпатській області

Аналізуючи табл. 4.1 можна відзначити, що якщо в попередні роки темпи будівництва житла в містах області переважали аналогічні показники в сільській місцевості, то на теперешній час вони, практично, вирівнялися, хоча у фізичних величинах у містах будується житла більше.

Відсутність достатньо повної картини щодо наявного житлового фонду в малих населених пунктах області через розбіжності в наданій сільськими радами інформації не дала авторам можливість провести порівняння цієї категорії населених пунктів із загальними даними по районах та області в цілому, але за іншими частковими показниками вони корелюються.

За європейськими нормами благоустроєними сільськими населеними пунктами вважаються такі, що мають централізоване водопостачання й централізоване водовідведення (каналізацію). Таких малих сіл у регіоні дослідження виявлено не було. За даними, отриманими в ході паспортизації малих населених пунктів, питома вага обладнаної водопостачанням загальної площі в житлових будинках у малих населених пунктах області поступово зростає. Але мова йде не про централізоване, а про індивідуальне водопостачання та водовідведення, яке є майже у всіх новозбудованих житлових будинках і значній кількості збудованих раніше. Навіть органи державної статистики часто наводять невірні дані, змішуючи ці поняття.

Стосовно такого важливого аспекту соціальної інфраструктури як стану інженерного облаштування житлово-комунального господарства малих населених пунктів, то він не характеризується особливою різноманітністю. Домінуючим у малих населених пунктах усіх районів типом опалення є індивідуальне (переважно пічне). У силу особливостей гірського рельєфу та економічної затратності повністю відсутнє постачання природним газом у Рахівському районі, більшості населених пунктів Перечинського й Великоберезнянського районів, а також у ряді гірських населених пунктів, у цілому, рівнинних, Мукачівського та Ужгородського районів. Проте, в цілому, в Ужгородському, Берегівському й Мукачівському районах відсоток домогосподарств, забезпечених підводом природного газу, досить високий і складає від 65% до 85%, а в окремих громадах – і до 90% (Таблиця 4.2).

Так, за даними таблиці житловий фонд та інженерне облаштування малих населених пунктів представлений наступними показниками:

Таблиця 4.2

Показники обладнання житлового фонду та інженерного облаштування малих населених пунктів Закарпатської області

Район	Житловий фонд:		Інженерне облаштування об'єктів ЖКГ:				
	всього житл. буд. у МНП	в т.ч. багато-квартирних	домінуючий тип опалення	Газопостачання	Водопровід	водовідведення (каналізація)	вуличне освітлення
Ужгородський	~2100	1	Індивід	~84%	~15%	~1%	~90%
Мукачівський	~1900	1	Індивід	~67%	~75%	~60%	~85%
Берегівський	..?	-	Індивід	~88%	..?	.. ?	100%
Виноградівський	..?	-	Індивід	..?	.. ?	.. ?	..
Іршавський	..?	-	Індивід	~50%
Свалявський	~970	5	Індивід	~85%	~60%	~60%	~70%
Перечинський	~540	4	Індивід	~50%	~30%	~30%	~85%
В.Березнянський	~170	12	Індивід	-	-	-	~45%
Воловецький	~980	2	Індивід	~30%	-	-	~95%
Міжгірський	..	-	Індивід	~5% (3 м.н/п)	-	-	~70%
Хустський	~3050	-	Індивід	~38% (10 м.н/п)	6 м.н/п	-	~20%
Тячівський	..	-	Індивід	~53%	-	-	~15%
Рахівський	566	-	Індивід	-	~30%	~30%	~85%
Всього:	~10300	25	Індивід.	~55%	...	-	~70%

Джерело: розроблено автором за результатами дослідження

Дані таблиці 4.2 (по ряду позицій неповні в силу відсутності статистичного матеріалу) свідчать, що в подібних за географічним рельєфом гірських районах Закарпатської області різний стан облаштування інженерних мереж об'єктів житлово-комунального господарства. Так, зокрема, в сусідніх

Воловецькому й Міжгірському районах стан забезпеченості газовими мережами та комунікаціями, водопроводом, каналізацією, вуличним освітленням суттєво різні, а в, Перечинському та В.Березнянському районах, теж сусідніх різняться кількість багатоквартирних будинків при високому рівні покриття всіх малих населених пунктів вуличним освітленням. Різний стан вуличного освітлення в малих населених пунктах свідчить, що значною мірою він залежить від фінансової спроможності громад, ініціативності їх керівництва та активності простих громадян. А в цілому, порівняно з 2011 роком, ситуація з вуличним освітленням дещо покращилася й це чи не єдиний показник, де більшість малих населених пунктів області виглядають достойно.

Досить неоднозначною є картина стосовно типу та стану дорожнього покриття до малих населених пунктів Закарпаття. Взагалі українські шляхи автомобільного сполучення не відповідають європейським стандартам ні за якісними, ні за кількісними критеріями. Про який розвиток наявного в регіоні туристичного потенціалу можна вести мову, якщо до багатьох історичних пам'яток, туристичних і рекреаційних об'єктів проблематично дістатися через поганий стан автомобільних шляхів⁸⁰.

Слабка розвиненість мережі якісної дорожньої інфраструктури в Закарпатській області гальмує вирішення ще однієї болючої проблеми краю – вивезення та утилізації твердих побутових відходів. Так, якщо в низинних районах області з більш-менш якісним дорожнім покриттям вона вирішується успішно й за охопленням населених пунктів є однією з найвищих у державі, то в гірських районах організація вивозу побутового сміття лише формується.⁸¹

Тоді, як у країнах-членах ЄС сільські поселення розвиваються здебільшого як поліфункціональні центри, що поєднують господарські й соціальні функції, насамперед, «завдяки розгалуженому та якісному дорожньо-

⁸⁰ Бутко М.П., Алешугіна Н.О. Розвиток мережі шляхів автомобільного сполучення та її роль у зміцненні туристичного потенціалу України // Регіональна економіка – 2011. - №2. С.31

⁸¹ Папп Д.Д. Сучасний стан екологічної свідомості та екологічної культури населення Закарпаття та напрямки їх формування /Д.Д.Папп // Сталый розвиток економіки. – 2019. - №1 (42). – С.167

транспортному сполученню, інженерній інфраструктурі, інформаційним технологіям»⁸². У напрямку до переважної більшості малих населених пунктів, як у низинних районах, так і в гірських переважає асфальтове покриття, яке подекуди становить 98-100% усіх доріг (Ужгородський, Тячівський райони). Проте в усіх районах до окремих малих населених пунктів дорожнє покриття є і ґрунтове, і щебеневе, і змішане. У напрямку до двох малих населених пунктів В.Березнянського та Хустського районів респондентами було вказано на повну відсутність дорожнього покриття. Такі показники дорожньої інфраструктури не відповідають сучасним вимогам і далеко відстають від аналогічних показників у сусідніх гірських регіонах Словаччини, Польщі та вже навіть Румунії, у якій ще якихось 10-15 років тому воно мало чим відрізнялося від вітчизняних реалій. А, до прикладу, без якісних сучасних автомобільних доріг реалізовувана зараз в Україні модель медичної реформи не буде мати жодних перспектив на селі.

На статистику типу дорожнього покриття, в цілому, накладається оцінка його якості. Так, за результатами проведеної паспортизації гірських малих населених пунктів Закарпатської області керівники громад вказали, що лише в напрямку до 4 населених пунктів із 203-х вона є відмінною (1,97%), до 31 н/п – доброю (15,3%), до 35 населених пунктів – задовільною (17,3%), а до 70 – незадовільною (34,5%).

Навіть в Ужгородському районі в напрямку до 6 малих населених пунктів якість дорожнього покриття була задекларована як погана, а до 5 – задовільна. У Мукачівському районі поганим стан доріг до своїх малих населених пунктів назвали 12 керівників місцевих рад. Відмінною якість дорожнього покриття в сільських радах вказали лише до трьох малих населених пунктів т.зв. «сателітного» типу в Ужгородському районі, які нещодавно увійшли до новоствореної Баранинської ОТГ.

Аналогічною до показників отриманих у ході паспортизації, є оцінка якості дорожнього покриття до населених пунктів в оцінці населення. Так,

⁸² Заяць Т.А. Трансформаційні зміни сільських поселень в Україні /Т.А.Заяць // Демографія та соціальна економіка. – 2016.-№2 (27).- С.71.

більшість з опитаних у ході проведеного паралельного соціологічного дослідження визнали якість дорожнього покриття поганим (69%), а 18% респондентів вважають його задовільним. Україй поганий стан доріг у напрямку до малих гірських сіл і між ними має місце в ряді громад Міжгірського, В.Березнянського та Хустського районів.

Окремо оцінювалася якість дорожнього покриття в самих населених пунктах, які є в підпорядкуванні самих місцевих громад. Так, лише в 4 малих н/п вона була визнана, як відмінна (2,1%: (три малі населені пункти в Ужгородському районі й один – у Свалявському районі), у 26 населених пунктів – як добра (17,5%), у 33 населених пунктів – як задовільна (22,1%), а в 97 – як погана (65,1%). Навіть в економічно розвиненому Мукачівському районі якість дорожнього покриття назвали незадовільним у 14 з 18 малих сіл, а в чотирьох малих селах – як задовільним. У всіх районах були відзначені випадки, коли в напрямку до малого населеного пункту дорога погана, а в самому селі – добра, або навіть відмінна, що вказує на потенційну можливість місцевих громад власними силами вирішувати проблеми покращення локальної дорожньої інфраструктури.

Але, якщо дивитися на цю проблему з точки зору перспектив децентралізації державного управління та об'єднання існуючих громад, то можна констатувати, що в цілому економічна та фінансова спроможність перспективних громад у гірських районах Закарпатської області в плані розвитку якісної дорожньої інфраструктури, за окремими винятками громад з високим туристично-рекреаційним потенціалом, дуже невисока й без допомоги держави не має перспектив вирішення. В економічно більш розвинутих низинних районах ситуація дещо краща. Тут існує значна кількість потенційних ОТГ із високою та середньою перспективами економічної спроможності, що було змодельовано науковцями ЗРЦ СЕ й ГД НАН України в

2017 році за результатами дослідження «Перспективи економічного розвитку територіальних громад Закарпаття в умовах децентралізації влади»⁸³.

Складовою соціальної сфери, соціальної інфраструктури регіону та транспортної інфраструктури, зокрема, є транспортна доступність населених пунктів. Переважаючим типом транспортного сполучення в більшості малих населених пунктів Закарпатської області є автобусне сполучення (126 – по регіону дослідження, або 67,0%). У напрямку до малих населених пунктів Ужгородського району таке сполучення є домінуючим (майже 100%), практично так само (85-90%) воно домінує в Берегівському, Перечинському, Воловецькому та Рахівському районах. У напрямку до 17 малих населених пунктів (9,0%), переважно в густонаселеному Тячівському районі, основним типом транспортного сполучення є попутний транспорт, що свідчить про низьку інтенсивність забезпечення повноцінними автобусними маршрутами цих гірських сіл. У ході паспортизації було зафіксовано, що в напрямку до 8 малих населених пунктів (шість – в економічно добре розвиненому Хустському й два – в Мукачівському районах) транспортне сполучення відсутнє повністю.

У семи малих селах Міжгірського району основним видом пасажирського транспорту респонденти соціологічного опитування вказали маршрутне таксі, яке на сьогодні, вже втратило свої позиції як основного пасажироперевізника в регіоні порівняно з 90-ми роками минулого століття.

Серед категорій об'єктів соціальної інфраструктури малих населених пунктів Закарпатської області заклади освіти представлені чи не найкраще. Тут функціонує достатня їх мережа, співставна з кількістю наявного населення дошкільного та шкільного віку. Так, проведена науковцями паспортизація малих населених пунктів зафіксувала в регіоні дослідження 104 навчальні заклади, з них: 3 школи I-III ступеня, 19 - I-II ступеня, 41 - I ступеня та 41 дошкільний навчальний заклад. Звичайно, специфіка малих населених пунктів, особливо в гірських районах, не дає можливості мати в кожному малому селі

⁸³ Перспективи економічного розвитку територіальних громад Закарпаття в умовах децентралізації влади: монографія/ за редакцією Мікловди В.П., Слави С.С., Сембера С.В.- Ужгород: Видавництво ПП «Інватор»,-282 с.

повноцінну школу чи дошкільний навчальний заклад, тому з цією метою широко використовується практика довозення дітей із таких сіл шкільними автобусами.

Стосовно технічного оснащення невеликих шкіл та їх філій у малих населених пунктах, то воно дещо відстає від загальнодержавних тенденцій забезпеченості шкіл. Хоча у всіх 25 загальноосвітніх школах I-II і I-III рівня акредитації діють комп'ютерні класи, а в 32 навчальних закладах є доступ до мережі Інтернет.

Інша, не менш важлива складова соціальної інфраструктури Закарпатської області, – заклади культури й фізичного виховання, за останні роки зазнала руйнівних змін.

Так, у 2019 році в малих населених пунктах області діють лише 8 будинків культури, 54 клуби, 49 бібліотек, 7 музеїв та 10 пам'яток історії та культури. Усі ці заклади ніби застигли на рівні 80-х років минулого століття й, часто-густо тримаються лише на ентузіазмі старих кадрів, які зуміли зберегти старий клубний та бібліотечний фонди. Проте останнім часом вони поступово знову стають потрібними, знаходячи свою нову нішу як, «осередок простору», надаваний для проведення масових зібрань членів громади села, для коворкінгу тощо.

Ще більш занедбаний у малих селах Закарпаття стан об'єктів спорту, фізичної культури та виховання. На 188 таких населених пунктів припадає всього 15 стадіонів і футбольних полів (забезпеченість – 7,9%), 4 спортивні зали (переважно шкільні) та близько 15-20 спортивних майданчиків. Це дуже мало. Ще гірше виглядає ситуація із спортивними спорудами в розрізі окремих районів. Так, наприклад, у 24 малих селах Хустського району зі спортивних споруд функціонують лише 1 спортивний зал й 1 спортивний майданчик. Жодного такого об'єкта немає у 18 малих селах Міжгірського, 10 малих селах Тячівського та 3 малих селах Рахівського районів, а в інших малих селах районів передгірської та низинної природно-економічних зон діють всього по 2-3 таких спортивних об'єкти. Як і чим тоді привернути молодь малих населених пунктів до здорового способу життя та вдосконалення свого

фізичного стану, а в кінцевому підсумку спонукати її не покидати «малу» батьківщину?

Стан розвитку медицини в цілому та її інфраструктури в малих селах відіграє особливо важливу роль, що зв'язано із стійкою тенденцією поступового старіння їх населення. Тому викликають серйозне занепокоєння принципи, стан та процес реформування медичної інфраструктури в сільській місцевості, оскільки медична реформа проводиться тут, практично, без урахування інтересів місцевих громад, за командою зверху. Порівняно з 2011 роком кількість медичних установ різного рангу у малих населених пунктах зменшилася, але якісного покращення медобслуговування не відбулося. Так, на 188 малих закарпатських сіл припадає всього 6 амбулаторій сімейної медицини, 66 ФАПів, 2 аптеки та 1 станція (пункт) швидкої медичної допомоги. Єдиний район Закарпатської області, де кожна перспективна громада має/буде мати? дільничну лікарню – Тячівський. Тут районному керівництву й сільським радам, небайдужій громадськості вдалося знайти відповідні аргументи та відстояти більшість ФАПів й амбулаторій.

Дослідженням встановлено, що просто катастрофічний стан спіткав колись розвинуту інфраструктуру об'єктів побутового обслуговування населення. Власне, можна впевнено констатувати про її тотальну відсутність не лише в малих населених пунктах, а й у великих. Навіть у деяких райцентрах (наприклад, у Великому Березному) вже не функціонують будинки побуту.

Якщо в дослідженні, що проводилося ЗРЦ СЕ й ГД НАН України в 2011 році, на гірських територіях Закарпаття такі комплексні заклади ще фіксувалися, навіть у великих селах, то за час, що минув, вони поступово припинили своє існування, а будівлі, в яких вони розміщувалися, або пустують або використовуються для інших цілей (магазини, кафе тощо).

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що потреба в наданні побутових послуг населенню нікуди не зникла, а в деяких аспектах (наприклад, ремонт сучасних електронних гаджетів) навіть зростає. І вона, звичайно, реалізовується, але неофіційно, без отримання державою відповідних відрахувань. Чи не в кожному сільському населеному пункті знайдуться

особи, які відремонтують телевізор, комп'ютера чи холодильника. Проте вони не мають ніякого бажання реєструватися як ФОП-и, бо вважають, що держава не створила умови для ведення ними легального малого бізнесу.

Також за результатами соціологічного опитування, проведеного паралельно з паспортизацією малих сіл, вивчено соціальні настрої та очікування різних верств населення малих сіл щодо існуючого стану й перспектив розвитку об'єктів соціальної сфери та соціальної інфраструктури, в ході якого опитано 450 респондентів.

У більшості відповідей респондентів стосовно перспектив розвитку об'єктів соціальної інфраструктури в малих населених пунктах Закарпатської області домінують песимістичні настрої, чи це стосується стану доріг, чи переформатування закладів освіти, охорони здоров'я тощо. (див. Таблицю 4.3).

Таблиця 4.3

Результати соціопитування респондентів стосовно розвитку соціальної інфраструктури в малих сіл

Питання анкети:	Воловецький р-н	
	варіанти відповіді:	
1. Як ви оцінюєте якість дорожнього покриття у вашому н.п, громаді та районі?	добре	-
	задовільне	4
	погане	6
	ваш варіант відповіді	-
2. Чи задовольняє вас рівень транспортного сполучення у вашому н.п.?	так	1
	ні	9
	ваш варіант відповіді	-

Питання анкети:	Хустський р-н	
	варіанти відповіді:	
1. Як ви оцінюєте якість дорожнього покриття у вашому н.п, громаді та районі?	добре	2
	задовільне	-
	погане	9
	ваш варіант відповіді	-
2. Чи задовольняє вас рівень транспортного сполучення у вашому н.п.?	так	1
	ні	9
	ваш варіант відповіді	1)- частково

Питання анкети:	варіанти відповіді:	В.Березнян. р-н
1. Як ви оцінюєте якість дорожнього покриття у вашому н.п, громаді та районі?	добре	-
	задовільне	-
	погане	8
	ваш варіант відповіді	-
2. Чи задовольняє вас рівень транспортного сполучення у вашому н.п.?	так	2
	ні	6
	ваш варіант відповіді	-

Питання анкети:	варіанти відповіді:	Перечинський р-н
1. Як ви оцінюєте якість дорожнього покриття у вашому н.п, громаді та районі?	добре	1
	задовільне	5
	погане	9
	ваш варіант відповіді	-
2. Чи задовольняє вас рівень транспортного сполучення у вашому н.п.?	так	8
	ні	6
	ваш варіант відповіді	1

Питання анкети:	варіанти відповіді:	Свялявський р-н
1. Як ви оцінюєте якість дорожнього покриття у вашому н.п, громаді та районі?	добре	3
	задовільне	3
	погане	13
	ваш варіант відповіді	-
2. Чи задовольняє вас рівень транспортного сполучення у вашому н.п.?	так	11
	ні	8
	ваш варіант відповіді	2
3. Вкажіть яких, на вашу думку, об'єктів соціальної інфраструктури не вистачає у вашому н.п. та громаді?		ДНЗ-1
		ЗОШ -1
		Якісної дороги - 3
		БК/Клуб – 1
4. Чи задовольняє вас якість надання медичної допомоги у вашому н.п., громаді?	так	6
	ні	9
	ваш варіант відповіді	4
5. Що, на вашу думку, потрібно для покращення системи охорони здоров'я:	у вашому н.п	ФАП – 1
	у громаді	Сучасна лікарня – 2 Сучасне мед. обладн. – 1
	у районі	Кваліфік. лікарів – 5 Фінанс. забезп. лікарів – 2
	взагалі в державі	-

Питання анкети:	варіанти	Рахівський р-н
	відповіді:	
1. Як ви оцінюєте якість дорожнього покриття у вашому н.п, громаді та районі?	добре	1
	задовільне	3)
	погане	9
	ваш варіант відповіді	-
2. Чи задовольняє вас рівень транспортного сполучення у вашому н.п.?	так	7
	ні	-
	ваш варіант відповіді	3

Так, зокрема, дослідження виявило, що в ході особистого інтерв'ю навіть голови більшості сільських рад у планах перспективного розвитку своїх населених пунктів питанням розвитку соціальної сфери та соціальної інфраструктури приділяють мало уваги (у кращому випадку було названо ремонт школи, ФАПу чи шматка сільської дороги). У керівників більшості громад, з якими проведено спілкування, немає чіткого розуміння, яких, об'єктів соціальної інфраструктури не вистачає в населених пунктах їхньої громади, а про перспективу на 5 і більше років – навіть і не йдеться.

* * *

Висновки

Аналіз сучасного стану об'єктів соціальної інфраструктури малих сіл Закарпатської області демонструє, що він, у цілому, є незадовільний.

Констатовано, що з двох великих груп соціальної інфраструктури – (1) соціально-побутової (житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування населення, заклади торгівлі й громадського харчування, пасажирський транспорт, поштовий зв'язок та телекомунікації) і (2) соціально-культурної (заклади охорони здоров'я, освіти, культури та мистецтва, рекреаційне господарство, фізична культура й спорт) у малих населених пунктах Закарпатської області дещо краще розвинена друга.

У процесі проведення адміністративно-територіальної реформи, яка в області йде вкрай повільно, при формуванні нових об'єднаних громад та

плануванні перспектив їх діяльності наявний потенціал соціальної інфраструктури недооцінюється, а про його розширення майже не йдеться.

Занедбаність, а подекуди, вже й повна відсутність об'єктів соціальної інфраструктури, як цементуючих елементів фактору сільської осілості, призводить до поступового вимирання малих сіл (приклад такого «мертвого» населеного пункту, виявленого в ході польового етапу дослідження – с. Гонцош (Березівська с/р Хустського району), яке існує лише офіційно, люди там уже не мешкають).

Дослідженням встановлено, що взагалі в Хустському районі більшість малих гірських сіл не мають жодних об'єктів соціальної інфраструктури, але через своє географічне розташування недалеко від центральних сіл громад (т.зв. «сателітний» тип поселення) нагадують швидше т.зв. «спальні райони» у великих містах – їхнім мешканцям, на їх погляд, цю інфраструктуру створювати і не потрібно, бо вона поряд.

Отримана зворотна інформація, зокрема безпосередньо від керівників сільських рад із гірськими малими населеними пунктами, приводить до висновку, що в планах перспективного розвитку своїх об'єднань питання розвитку соціальної сфери та соціальної інфраструктури стоїть у них не на першому місці. У керівників більшості громад, із якими проведено спілкування, немає чіткого розуміння, яких об'єктів соціальної інфраструктури не вистачає у їхніх населених пунктах та громаді, а про перспективу на п'ять і більше років навіть і не йдеться.

Також потрібно мати на увазі, що у вирішенні проблеми вдосконалення транспортної інфраструктури в малих селах роль новостворюваних ОТГ ніколи не буде суттєвою. Без допомоги держави будівництво, реконструкція та навіть утримання в належному стані доріг місцевого підпорядкування буде непосильним навіть економічно спроможним громадам⁸⁴. Розвиток же

⁸⁴ Моделювання економічного розвитку громад з низькою спроможністю /Слава С.С. Чубарь О.Г., Сембер С.В., Машіко К.С., Гапак Н.М., Матьовка Т.В., Нечитайло У.П., Семененко І.С. // Перспективи економічного розвитку територіальних громад Закарпаття в умовах децентралізації влади: монографія (ред. Мікловда В.П., Слава С.С., Сембер С.В.). Ужгород: ПП «Інватор», 2017. С 198-200

автомобільних шляхів регіонального та державного значення – виключно прерогатива держави й має фінансуватися не за залишковим, як зараз, принципом.

Інфраструктура об'єктів освіти, культури та охорони здоров'я малих сіл Закарпатської області потребує нового підходу з урахуванням особливостей географії регіону й погіршенням демографічної ситуації. Реалізовувана в області на цьому етапі так звана «оптимізація» мережі освітніх установ, закладів культури та охорони здоров'я не належною мірою враховує специфіку сільської місцевості й, за результатами соціологічних опитувань, не відповідає запитам мешканців таких населених пунктів.

Так, за останні роки суттєвого скорочення зазнали всі три інфраструктурні групи. Наприклад, кількість закладів освіти (дошкільних закладів, загальноосвітніх шкіл I, I-II, I-III ступенів, ПТУ) у Воловецькому районі і 100% гірських населених пунктів (із них – 12 малих) зменшилася із 54 закладів у 2010 році до 38 – у 2018-му.

Топографія гірських територій, мережа й наявний стан дорожньої інфраструктури спонукають до обережного підходу до зміни структури медичних закладів у малих селах (їх скорочення); оптимізація має бути спрямована на забезпечення наявних закладів (переважно закладів первинної медичної допомоги та сімейної медицини) сучасним медичним обладнанням, спеціальним транспортом і медикаментами.

У цілому, необхідність забезпечення розвитку соціальної інфраструктури малих населених пунктів Закарпатської області зумовлена наступними критичними факторами:

- загальними деструктивними змінами в стані економічного та соціального комплексу сільських територій регіону, що призводить до зниження рівня життя населення, його інтелектуального, духовного та фізичного розвитку та погіршення стану здоров'я. Такі зміни, зокрема, включають:

- поступове зниження рівня розвитку інфраструктури дошкільної освіти, неповне охоплення дітей дошкільними закладами, погіршення соціального статусу працівників дошкільної освіти;

- скорочення мережі загальноосвітніх навчальних закладів, зменшення середньої наповнюваності класів і шкіл, зумовлене погіршенням демографічної ситуації;

- фактична ліквідація мережі професійно-технічної освіти на сільських територіях і, як результат, створення дефіциту кваліфікованих фахівців в окремих видах економічної діяльності. За таких умов найбільш вразливою в сенсі отримання кваліфікованої роботи є молодь, рівень освіти якої нівелюється. Масовим явищем стало те, що молоді люди з повною вищою освітою змушені працювати як представники простих професій⁸⁵;

- повільні та непослідовні кроки з реформування й реорганізації інфраструктури закладів системи охорони здоров'я на всіх рівнях медичної допомоги, неналежне фінансування медичної галузі, недостатній рівень доступності первинної медичної допомоги для жителів малих сіл;

- погіршення стану об'єктів інфраструктури культурно-мистецького комплексу, зумовлене залишковим підходом до фінансування, низькою матеріально-технічною оснащеністю закладів культури і мистецтва та проблемами їх кадрового забезпечення;

- повна занедбаність і відсутність навіть спроб реформування мережі об'єктів соціально-побутової інфраструктури.

Беручи до уваги окреслені численні негативні аспекти функціонування сучасної соціальної інфраструктури малих населених пунктів сільських територій Закарпатської області, доцільно визначити наступні пріоритетні напрями вирішення зазначених проблем:

⁸⁵ "Щодо розвитку соціальної інфраструктури прикордонних територій західних регіонів України". Аналітична записка, Національний інститут стратегічних досліджень Серія «Регіональний розвиток» № 14, 2018— [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.bsr.org/meta/bsr_socially-responsible-board.pdfniss.gov.ua/doslidzhennya/regionalniy-rozvitok/schodo-rozvitku-socialnoi-infrastrukturi-prikordonnikh-teritoriy

- удосконалювати структуру (мережу) освітніх закладів у малих селах, в першу чергу дошкільних закладів, а в більших населених пунктах - створювати сучасні навчально-виховні комплекси, що дозволить надавати якіснішу дошкільну освіту.

- з метою покращення інфраструктури системи охорони здоров'я в малих населених пунктах необхідно забезпечити поступову реорганізацію сільських фельдшерсько-акушерських пунктів у лікарські амбулаторії загальної практики сімейної медицини;

- забезпечити доступність та ефективність екстреної медичної допомоги, особливо в гірських малих населених пунктах, шляхом розширення мережі пунктів базування, оновлення автопарку медичних закладів із розрахунку 1 автомобіль на амбулаторний заклад первинної сімейної медичної допомоги;

- для подолання деградації закладів соціально-культурного призначення в малих сільських населених пунктах, створення можливостей для їх функціонування протягом усього року місцевим радам необхідно забезпечити безперебійне опалення в сільських бібліотеках і клубних закладах, проведення в них поточних ремонтів;

- з метою залучення в малі населені пункти туристичних потоків привести у відповідний стан наявні там пам'ятки історії місцевого значення, об'єкти археології, монументального мистецтва та архітектури тощо, організувати їх якісну рекламу;

- відновити інфраструктуру об'єктів соціально-побутового комплексу та забезпечити його ефективне функціонування;

- подальший розвиток місцевого телефонного зв'язку з використанням засобів колективного доступу до мережі Інтернет на сільських територіях (мобільного зв'язку 3G, послуг широкосмугового доступу); забезпечення доступу споживачів до універсальних послуг поштового зв'язку;

- підвищення якості надання торгівельних послуг у малих населених пунктах, особливо на гірських територіях, через створення мережі спеціалізованих ринків для продажу товарів власного виробництва, заготівлі, переробки й продажу сільськогосподарської та іншої продукції.

5. ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МАЛИХ СІЛЬСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На сучасному етапі розвинені країни світу приділяють значну увагу розвитку туристичної сфери, адже це сприяє фінансовим вливанням в економіку країни, створенню робочих місць і розвитку соціальної інфраструктури. Розвиток туризму та рекреації в ринкових умовах стає одним із стратегічних і пріоритетних сфер розвитку Закарпатської області, адже частково вирішує проблему зайнятості сільського населення, зростання доходів мешканців сіл та наповнення місцевих бюджетів.

Прибутковість туристично-рекреаційної сфери залежить від унікальності рекреаційних ресурсів, від їх запасів і концентрації в конкретних місцях простору, від їх стану та можливості збереження в найближчій і віддаленій перспективі. Рекреаційно-туристські ресурси обмежені, тому залучення їх в економічний оборот повинно враховувати їх пропускний потенціал - максимальне навантаження, яке туристська діяльність може здійснити на туристично-рекреаційні ресурси без шкоди для їх нормального відтворення.

Саме тому ефективний розвиток рекреаційно-туристичної індустрії сьогодні не можливий без раціонального використання туристично-рекреаційного потенціалу регіону для потреб розвитку туристичних продуктів, без формування сучасної інфраструктури.

У науковій літературі питання туристично-рекреаційного потенціалу знайшли відображення у працях таких вчених, як Долішній М.І., Мацола В.І., Ємець Г.С., Мікловда В.П., Кравців В.С., Пітюлич М.І., Герасименко В.Г., Черчик Л.М., Коберніченко Т., Петранівський В., Бережна І.В. та інші.

Разом із тим питання оцінки туристично-рекреаційного потенціалу саме малих сільських населених пунктів, де за останній період часу активно розвиваються різні види туристично-рекреаційних послуг, набуває особливої вагомості, оскільки цей сегмент економічної діяльності сьогодні стає одним із важливих економічних пріоритетів на селі.

5.1. Теоретично-методологічні аспекти дослідження туристично-рекреаційного потенціалу території

Туристично-рекреаційний потенціал території - багатоаспектне поняття, яке охоплює сукупність природних, етнокультурних та соціально-історичних ресурсів, а також наявної господарської і комунікаційної інфраструктури території, що служать чи можуть служити передумовами розвитку туристичної сфери.

Поняття та складові рекреаційного потенціалу стали предметом дослідження багатьох вчених. Так, наприклад, І.В. Бережна рекреаційний потенціал зводить до двох груп: природної і соціальної – тобто сукупність ресурсів, які можуть використовуватись для оздоровлення й організації економічної діяльності.⁸⁶

Вчений Н.В. Святохо під туристично-рекреаційним потенціалом території розглядає сукупність чотирьох основних компонентів: природно-ресурсної, історико-культурної, економічної та соціальної, які взаємопов'язані й взаємодіють між собою.⁸⁷

Виокремлюють природні, історико-культурні та соціально-економічні туристично-рекреаційні ресурси. До природних рекреаційних ресурсів відносяться сприятливі кліматичні умови, бальнеологічні (родовища лікувальних мінеральних вод, лікувальні грязі) гідрологічні й ландшафтні особливості місцевості - гори, передгір'я, озера. Історико-культурні рекреаційні ресурси – це культурні об'єкти, пам'ятки історії, архітектури, етнографічні особливості місцевості, які є важливим фактором задоволення потреб пізнавально-культурної рекреації. Соціально-економічні рекреаційні ресурси включають матеріально-технічну базу рекреаційних об'єктів, частину матеріального виробництва, що забезпечує потреби рекреації, об'єкти інфраструктури, трудові ресурси, зайняті в рекреаційній індустрії.

⁸⁶ Бережна І. В. Деякі аспекти теоретичних підходів до оцінки рекреаційного потенціалу Криму / І.В. Бережна // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – Вып. № 67. – С. 38.

⁸⁷ Святохо Н.В. Концептуальные основы исследования туристского потенциала региона // Экономика и управление. – 2007. – №2. – С.33.

Як правило, туристично-рекреаційні ресурси визначають формування туристичної діяльності в тому чи іншому регіоні. Наприклад, основними критеріями, які визначають придатність території для санаторно-курортного лікування, є наявність родовищ лікувальних мінеральних вод, озокериту, сприятливі кліматичні умови, екологічно чисте природне середовище. Динамічний розвиток туристичної індустрії вимагає наявності особливо інфраструктурних ресурсів. Навіть при високих привабливих властивостях природних ресурсів без наявності комунікацій, засобів зв'язку, комунальної інфраструктури, просвітницьких закладів, пам'яток культури, мистецтва тощо туристична діяльність для широкого кола споживачів неможлива.

Однозначно, туристично-рекреаційний потенціал має бути безпосередньо забезпечений природними рекреаційними ресурсами, адже навколо них формується соціальна й туристична інфраструктура, розвивається туристичний бізнес. Сукупність природних, антропогенних рекреаційних ресурсів та можливостей їх ефективного використання і є рекреаційним потенціалом.

На думку деяких дослідників, туристичний потенціал території складається з трьох елементів: ресурси, інфраструктура, імідж. Оцінюючи придатність туристичних ресурсів для організації туризму, необхідно пам'ятати про їх естетичний, емоційно-психологічний, інтелектуальний та духовний вплив. Тож, передусім, до уваги необхідно брати атрактивність (привабливість) об'єктів природного та антропогенного походження, що виражається в ступені їх відомості, збереженості, доглянутості, відвідуваності.⁸⁸

Природно-рекреаційний потенціал є частиною природного потенціалу, який можна розглядати як здатність природних систем (геосистем, екосистем і т.д) виробляти якусь продукцію, що використовується в господарській діяльності людей. Географи й екологи розглядають рекреаційний потенціал як здатність природного середовища сприяти відпочинку й відновленню сил людини. Під потенціалом рекреаційної сфери (виходячи з поняття «потенціал» -

⁸⁸ В'їзний туризм. Коваль П.Ф., Алешугіна Н.О., Андреева Г.П., Зеленська О.О., Григор'єва Т.В., Пархоменко О.Г., Дудко В.Б., Михайловський М.О., Бондар С.І. Навч. посібник: Ніжин, Видавництво Лук'яненко В.В., 2010. – С. 230.

сила, можливість) слід розуміти розвідані й ті, що знаходяться в експлуатації природні рекреаційні ресурси.⁸⁹

Т. Коберніченко рекреаційний потенціал розглядає як сукупність таких ресурсів у конкретно просторово-часовій системі відліку, які використовують для відпочинку та оздоровлення й для організації рекреаційної діяльності та пропонує оцінювати рекреаційний потенціал сільських територій за чотирма головними групами показників: природні умови території, соціальний та технічний розвиток села, культурні та історичні особливості території, екологічний стан території села.⁹⁰

Науковець В.Д. Бендзюк туристично-рекреаційний потенціал регіонів розглядає в контексті туристично-оздоровчого комплексу й розвиток його визначає такими факторами, як: історичні та культурні, архітектурні й археологічні, релігійні та природно-рекреаційні ресурси, кліматичні умови й бальнеологічні ресурси, розвиток усіх видів транспорту, ступінь розвитку матеріальної бази туризму.⁹¹ В обох випадках оцінка потенціалу зводиться до розгляду ресурсів, при цьому, на наш погляд, рекреаційний потенціал не обмежується лише цією складовою. Важливим є врахування конкурентних переваг, якими володіє регіон стосовно надання рекреаційних послуг, що в сучасних умовах функціонування відпочинкового бізнесу є надзвичайно важливим моментом.

Д.В. Ніколаєнко під рекреаційним потенціалом розуміє всю сукупність природних і культурно-історичних передумов для організації рекреаційної діяльності на певній території.⁹²

⁸⁹Збагерська Н.В. Удосконалення методичних і методологічних основ економічної оцінки природних ресурсів: автореф. дис..к.е.н.: спец.08.08.01.Укр держ.у-т водного господарства та природокористування – Рівне, 2003. – С.15.

⁹⁰ Коберніченко Т. Підходи до методики оцінки рекреаційного потенціалу гірських сільських територій / Т. Коберніченко // Вісник Львівського університету (Серія географічна). — 2008. — Випуск 35. — С.156.

⁹¹ Бендзюк, В. Д. Організаційно-економічне та інформаційне забезпечення розвитку туристично-оздоровчого комплексу в регіонах України: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.10.01 /В. Д. Бендзюк; НАН України; Інститут регіональних досліджень — Львів, 2001. — С.8.

⁹² Ніколаєнко Д.В. Рекреационная география / Д.В. Николаенко. – М.: ВЛАДОС, 2003. – С.167.

Рекреаційний потенціал – це система природних, історико-культурних об'єктів та їхніх властивостей, які використовують (або які можна використовувати) в рекреаційній діяльності.⁹³ Він є функціональною основою рекреації і, в певному розумінні, її складовою частиною. Оцінка рекреаційного потенціалу території показує, що його якісні й кількісні параметри в поєднанні з суспільно-географічними чинниками є важливими об'єктивними передумовами розвитку рекреаційного комплексу регіону.

Можливості багатоцільового використання рекреаційних ресурсів, різновідомча підпорядкованість об'єктів рекреаційної інфраструктури та надання рекреаційних послуг значно ускладнюють процеси впорядкування цієї сфери. Це значною мірою можна пояснити відсутністю єдиного нормативно-методичного забезпечення здійснення туристичної діяльності, оцінки рекреаційних ресурсів, встановлення плати за їх використання і т.п. Оскільки Карпати є унікальною екосистемою на заході України, то при формуванні політики освоєння рекреаційного потенціалу краю необхідно розумно використати його геополітичні переваги й зберегти екологічний феномен території.⁹⁴

Незважаючи на велику кількість наукових праць, досі залишається невивченим ряд важливих теоретичних та практичних питань, що обумовлено рядом причин.

По-перше, велика різноманітність видів рекреаційних занять, у яких поєднуються різні види природних ресурсів і ресурсів антропогенного походження, спричиняє складність у здійсненні інтегральної оцінки туристичного потенціалу певної території: для організації одних видів туризму вона може володіти потужною ресурсною базою, для інших – бути мало придатною.

⁹³ Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. – Львів: ВЦ Львів. ун-ту ім. І. Франка, 2003. – С. 298.

⁹⁴ Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери/ В.С.Кравців, Л.С. Гринів, М.В.Копач, С.П.Кузик; за ред.. М.І.Долішнього. – Львів: ІРД НАН України, 1999. – С.54.

По-друге, рекреаційний потенціал та основна його складова – рекреаційні ресурси – дуже вразливі до дії зовнішніх факторів: варто виникнути одному несприятливому чинникові (стихійне лихо, розвиток виробництва, несумісного з існуванням рекреації, рекреаційні перевантаження на територію), як рекреаційний потенціал втрачається частково або й повністю.

По-третє, ще однією властивістю рекреаційного потенціалу є його дискретність: одні й ті самі площинні об'єкти (ліс, озеро, населений пункт) мають неоднаковий рекреаційний потенціал у різних своїх частинах.

У вітчизняних роботах з економічної теорії науковці виділяють дві основні концепції економічної оцінки природних ресурсів: затратна та рентна. Методологічні й методичні засади економічної оцінки природного рекреаційного потенціалу представлені в роботах М. Нудельмана, А. Тарасова, І. Синякевича та ін..

Затратна концепція економічної оцінки ґрунтується на врахуванні витрат на відтворення й охорону природних рекреаційних ресурсів. Так, в економічній літературі з рекреаційного природокористування цей вид економічної оцінки пропонується визначати за затратами суб'єктів рекреаційного природокористування на освоєння та облаштування територій, за витратами на відновлення природних рекреаційних ресурсів, за витратами відвідувачів на задоволення потреб у відпочинку.^{95 96}

Натомість, В.Кравців, Л.Гринів та інші науковці розробили методіку економічної оцінки природних курортних ресурсів на основі диференційної ренти, що утворюється на курортах. В основі її визначення лежить розрахунок нормативу замикаючих витрат як граничнодопустимого рівня витрат на задоволення потреби у природних ресурсах для рекреаційної сфери. При визначенні цього показника необхідно виходити з того, що ця сфера є замикаючою у споживанні природних рекреаційних ресурсів, тому адекватним

⁹⁵ Долішній М.І. Соціоекологічна функція регіональної економіки // Долішній М.І., Гринів Л. // Вісник НАН України. – 2000. - №3 – С.28.

⁹⁶ Євдокименко В.К. Регіональна політика розвитку туризму: методологія, формування, механізм реалізації / В.К. Євдокименко. – Чернівці: Прут, 1996. – С.145.

показником замикаючих затрат у ній є граничний супутній економічний ефект від курортного оздоровлення. На основі частки диференційної ренти та фактичної пропускної здатності курорту розраховується показник диференційної ренти курорту. Враховуючи норматив порівняльної ефективності капіталовкладень, можна визначити й показник вартісної оцінки курорту.⁹⁷

У зарубіжній практиці для оцінки екологічних товарів використовують методи заміників, висловлених уподобань (умовна оцінка) та виявлених уподобань споживачів (методи гедоністичний, запобіжної поведінки й витрат на подорож)⁹⁸.

Однак Ю.В Шабардіна, досліджуючи рекреаційний потенціал, пропонує здійснювати його діагностику через призму двох складових: оцінку рекреаційної активності, зокрема через показники активності щодо задоволення рекреаційних потреб в оздоровленні й відпочинку, в послугах закладів культури, в туристичних послугах; оцінку рекреаційного потенціалу через показники: історико-культурної спадщини, природно-рекреаційних, інфраструктурних, інноваційно-інвестиційних ресурсів, стану довкілля. При цьому не виділяються фінансові ресурси як джерело функціонування рекреаційного потенціалу.⁹⁹

Досить цікавим і принципово новим є науковий підхід І.В. Бережної, згідно з яким потенціал оцінюється як із позиції споживача рекреаційних ресурсів, так і з позиції виробника рекреаційних послуг при максимальному врахуванні інтересів усіх зацікавлених сторін.¹⁰⁰

⁹⁷ Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери/ В.С.Кравців, Л.С. Гринів, М.В.Копач, С.П.Кузик; за ред. М.І.Долішнього. – Львів: ІРД НАН України, 1999. – С.61.

⁹⁸ Врублевська О.В. Конспект лекцій з економіки природокористування / О.В. Врублевська. – Львів: УкрДЛТУ, 2003.- С.77.

⁹⁹ Шабардіна Ю.В. Рекреаційний потенціал як складова продуктивних сил регіонального економічного простору: дис. канд. екон. наук: 08.00.05/ Ю.В.Шабардіна, Чернігівський державний технологічний університет. – Чернігів: 2011 р. – С. 56.

¹⁰⁰ Бережна І.В. Національні пріоритети та регіональні детермінанти соціально-економічного зростання/

І.В. Бережна. – НАН України : Інститут регіональних досліджень, 2004. – С.368.

У свою чергу, Л. М. Черчик та Н. В. Коленда, досліджуючи стратегічний потенціал рекреаційної системи регіону, пропонують для його оцінки використовувати п'ять груп показників, які характеризують природно-рекреаційну, фінансову, інфраструктурну, трудову та екологічну компоненти. На основі отриманих результатів автори пропонують здійснювати прогнозування потенціалу за допомогою графоаналітичної моделі, зокрема «шестикутника».¹⁰¹

Загалом вказаний підхід може бути використаний і в межах оцінки рекреаційного потенціалу регіону, проте вважаємо за необхідне доповнити його показниками діяльності основних суб'єктів рекреаційного бізнесу, що в сучасних умовах є безперечно важливим фактором, який забезпечує розвиток рекреаційного потенціалу краю.

Так, І.Зелінський пропонує для оцінки рекреаційного потенціалу методичний підхід, що зводиться до проведення оцінки на 4-х етапах. На першому етапі здійснюється оцінка об'єктів природного потенціалу регіону, які можуть бути використані з рекреаційною метою. На другому етапі – оцінка рівня використання природного потенціалу регіону з рекреаційною метою, на третьому – оцінка стану та використання рекреаційно-оздоровчих закладів і відповідної інфраструктури на території краю. Четвертий етап, протягом якого проводиться оцінка ефективності рекреаційно-оздоровчого забезпечення в регіоні, є завершальним. Так, безперечним у процесі оцінки рекреаційного потенціалу регіону є аналіз історико-культурних, фінансових, трудових, матеріально-технічних та, безперечно, природних рекреаційних ресурсів. При цьому слід сконцентрувати увагу й на якості вказаних ресурсів, що буде визначати конкурентні переваги регіону в можливості забезпечити надання рекреаційних послуг.¹⁰²

¹⁰¹ Черчик Л.М. Стратегічний потенціал рекреаційної системи регіону: теорія, методологія, оцінка: монографія / Л.М. Черчик, Н.В. Коленда. – Луцьк: ЛНТУ, 2008. – С.65.

¹⁰² Зелінський І. Про статистичну оцінку рекреаційно-оздоровчого забезпечення населення в регіоні /

І. Зелінський // Регіональна економіка. Додаток «Регіони України. Економіко-статистичні порівняння». – 2001. – № 2. – С. 29.

В.І. Мацола у своїх дослідженнях потенціалу рекреаційно-туристичного комплексу регіону оцінює його як у натуральних, так й у вартісних показниках. Натуральними показниками, на його думку, є «запаси ресурсів і виражена через них продуктивна спроможність кількісного рекреаційного попиту населення в області». Економічна оцінка цього виду потенціалу проводиться з огляду на наявні та перспективні центри відпочинку, туризму й санаторно-курортного лікування, з урахуванням ціни рекреаційно-туристичних послуг.¹⁰³

У дослідженнях І.В.Давиденка рекреаційно-туристичний потенціал визначається як потенціал усіх ресурсів, що не тільки задовольняють біологічні (психофізіологічні) та соціальні (духовно-інтелектуальні) потреби людей, але й становлять ресурсний потенціал відповідної економічної діяльності регіону.¹⁰⁴

Дослідник Д.М. Стеченко пропонує рекреаційний потенціал вивчати в два етапи. На першому етапі необхідно виділити рекреаційний потенціал території (РПТ) як єдине ціле й визначити його територіальні межі. У план такого дослідження вводять тільки ті компоненти природи та культурно-історичні об'єкти, які використовують або можуть використати в рекреаційних цілях. На другому етапі аналізують компонентну структуру РПТ, зокрема природних і культурно-історичних рекреаційних ресурсів з погляду розвитку різних видів рекреації та їх ролі в структурі господарства регіону.¹⁰⁵

О.О. Самко пропонує здійснювати оцінку туристичного потенціалу за допомогою інтегрального методу, шляхом оцінки визначених складових, зокрема, інфраструктурної, інформаційної, інтелектуальної, культурно-

¹⁰³ Мацола В.І. Формування і розвиток рекреаційно-туристичного комплексу Закарпатської області: автореф. дис. канд.екон.наук: 08.10.02 / В.І. Мацола; НАН України; Інститут регіональних досліджень. – Львів, 1996. – С.13.

¹⁰⁴ Давиденко І.В. Організаційно-економічний механізм регулювання розвитку рекреаційної системи регіону: дис. канд. екон. наук: 08.02.03 / І.В. Давиденко; Одес. держ. екон. ун-т. – 2006р. – С.43.

¹⁰⁵ Стеченко Д.М. Теоретичні аспекти дослідження природно-рекреаційного потенціалу / Д.М. Стеченко, І.В. Безуглий // Науковий вісник ЧДІЕУ, 2009. – № 2 (3). – С. 69.

історичної, інформаційної.¹⁰⁶ На наш погляд, сюди також слід включити імідж краю, кількість та якість інформаційних потоків про регіон, його можливості з точки зору рекреації. Поряд із цим слід також урахувати ефективність усіх промоційних заходів, що були здійснені стосовно регіону, шляхом оцінки рекреантів, які відвідали територію тощо.

Вище наведене вказує на те, що при оцінці туристично-рекреаційного потенціалу територій необхідно враховувати цілий ряд параметрів, а саме: унікальність наявних об'єктів; відмінності в доступності об'єктів; відмінності в щільності розміщення об'єктів в межах регіону; різноманітність і комплексність об'єктів; фізичний стан об'єктів. Це вимагає виокремлення територій, які потребують першочергової концентрації зусиль і коштів на їх розвиток, резервних територій та територій, де розвиток туристичної інфраструктури недоцільно.

Ефективне управління рекреаційним потенціалом регіону та комплексна його оцінка передбачає:

- 1) Кількісну оцінку туристично-рекреаційних ресурсів;
- 2) Оцінку структури потенціалу, ступінь його використання;
- 3) Оцінку можливостей використання туристично-рекреаційних ресурсів;
- 4) Здійснення обліку стану туристично-рекреаційних ресурсів та визначення їх значення в розвитку туризму регіону.

В оцінці величини й ефективності туристичного потенціалу території необхідно розрізняти такі показники:

а) сумарний обсяг ресурсів туристського потенціалу території (максимально можливий обсяг туристичних ресурсів, якими володіє територія на цей момент часу, виражений у єдиному вимірі);

б) величина туристичного потенціалу (максимально можливий обсяг виробництва й реалізації туристичних послуг при визначеній кількості та якості наявних туристичних ресурсів в умовах, що забезпечують найбільш повне їх

¹⁰⁶ Самко О.О. Оцінка туристичного потенціалу регіону та рівня його використання / О.О. Самко // Економічні науки. Серія «Регіональна економіка». Збірник наукових праць. Випуск 7 (27), Ч.4. – Луцьк, 2010. – С.131.

використання. Означений показник характеризує максимально можливу віддачу туристичного потенціалу);

в) показник реалізації туристичного потенціалу (відтворює досягнутий рівень його використання і характеризує фактичну віддачу туристських ресурсів).

Необхідно відзначити, що туристичний потенціал, будучи змінною величиною, залежить від кількісних і якісних характеристик туристичних ресурсів, якими володіє територія. Так, історико-культурний потенціал є основою пізнавального туризму. Він представлений різними видами історичних пам'яток, народними промислами, музеями і т.д. Оцінку історико-культурних комплексів для туристичних цілей слід здійснювати двома основними методами:

- 1) ранжуванням історико-культурних комплексів, що здійснюється експертним шляхом: встановлюються об'єкти світового, загальнодержавного, регіонального та місцевого значення;
- 2) необхідним і достатнім часом для огляду історико-культурного об'єкту. Цей метод дозволяє порівнювати різні території за перспективністю історико-культурного потенціалу.

Виходячи зі структури туристського потенціалу Ю.А. Худеньких пропонує здійснювати бальну оцінку, перш за все, таких компонентів, як природний, історико-культурний та соціально-економічний. Інші компоненти враховуються при коригуванні отриманих результатів. Туристський потенціал оцінюється щодо найбільш масових форм туризму (оздоровчого, пізнавального, спортивного, ділового, лікувального). Величину природного та історико-культурного компонентів туристського потенціалу доцільно визначати на основі цінності спадщини території. Для кількісної оцінки туристського потенціалу необхідно знати: об'єкти спадщини, які чітко зафіксовані в нормативних документах і доступних літературних джерелах; рівень їх порівняльної значущості. При цьому значення таких чинників, як клімат, рельєф та інші можна враховувати за допомогою поправочних коефіцієнтів. При оцінці соціально-економічного компонента туристського потенціалу

враховують транспорт (н.п., щільність транспортних магістралей) і спеціальну туристичну інфраструктуру, яка оцінюється на основі розрахункового показника, що відображає відношення кількості підприємств розміщення та харчування до чисельності населення території. Автор методики наводить приклади розрахунку балів по кожному компоненту. При розрахунку природного компонента об'єктів місцевого значення присвоювався 1 бал, регіонального – 2 бали, загальнодержавного – 3 бали, зарезервованим об'єктам – 1 бал. Автор також пропонує й методику розрахунку коригувальних коефіцієнтів. Так, для розрахунку коефіцієнта впізнаваності туристичних об'єктів на території рекомендується використовувати одне з найповніших енциклопедичних видань країни або регіону. Кожна енциклопедична стаття оцінюється в 5 балів, згадка про неї – 1 бал. Підсумковий результат являє собою не кількість балів, а частку кожної конкретної території в природному, історичному та соціально-економічному компонентах потенціалу.¹⁰⁷

Дослідники О.С. Молнар та О.І. Марченко здійснили бальну оцінку наявних туристично-рекреаційних ресурсів у кожній рекреаційній зоні області. Автори пропонують окремий вид ресурсів оцінювати за допомогою оціночних критеріїв та певного методу. Максимальна кількість балів для бальнеоресурсів 40, оскільки мінеральні лікувальні води є найціннішим видом рекреаційних ресурсів в області. Рекреаційній зоні, яка володіє найбільшою кількістю свердловин мінеральних вод, що використовуються присвоюється, 30 балів, а бали для всіх наступних зон встановлювалися методом пропорції. Свердловини мінеральних вод, які в майбутньому можуть бути використані в рекреаційній сфері, додатково приносять 10 балів.¹⁰⁸

Для цілей посилення охорони туристично-рекреаційних ресурсів і створення стимулів для їх раціонального використання (через встановлення плати за експлуатацію природних багатств) необхідна їх економічна оцінка.

¹⁰⁷ Худеньких Ю.А. Гносеологические аспекты географического исследования туризма и рекреации / Ю.А. Худеньких // География и туризм : сб. науч. трудов / Перм. ун-т. – Пермь, 2005. – Вып. 1. – С. 238.

¹⁰⁸ Молнар О.С. Оцінка наявного туристично-рекреаційного потенціалу рекреаційних зон Закарпаття/ О.С.Молнар, О.І.Марченко // Екологічний вісник. – 2008. – № 7. – С. 27.

Така оцінка дозволяє визначати ефективність різних заходів, спрямованих на більш повне й раціональне використання ресурсів. Економічна оцінка рекреаційних ресурсів із макроекономічної точки зору необхідна для вибору послідовності освоєння тих чи інших об'єктів рекреаційного природокористування. Така оцінка відображає максимально можливий рівень розвитку різних допоміжних сфер рекреації при формуванні програм рекреаційного природокористування.

Основна проблема в тому, що економічно оцінити природні рекреаційні ресурси дуже складно. На цей час переважно розроблено підходи для оцінювання аналізованих ресурсів з урахуванням бального методу. Проте такі методи оцінки не користуються беззастережним визнанням, оскільки вони не позбавлені суб'єктивності, не дають розрахункових показників, не піддаються економічному аналізу. Тому там, де використання кількісних методів поки що неможливо або їх не розроблено, використання бальних методів є єдиним можливим методом оцінки.

Об'єктом економічної оцінки природно-рекреаційного потенціалу є природні рекреаційні ресурси, характер використання яких визначається відповідними природними умовами рекреаційної діяльності. Отже, до завдання економічної оцінки природно-рекреаційного потенціалу регіону входить визначення (в кількісному аспекті) сукупної можливості наявних природних рекреаційних ресурсів задовольняти рекреаційні потреби; виявлення, таким чином, максимальних можливостей їх використання рекреаційною індустрією й розрахунок народногосподарської цінності рекреаційних ресурсів.

Основою визначення економічної оцінки природних рекреаційних ресурсів має стати кадастр. Аналіз вітчизняного й зарубіжного досвіду в створенні кадастрів показує, що кадастрова система оцінки є основою управління багатьох природних ресурсів, а саме: земельними, водними, лісовими, мінеральними. Економічна оцінка можлива тільки тих рекреаційних ресурсів, народногосподарський ефект від яких можна виміряти: для мінеральних вод, лікувальних грязей, озокериту, лісу, поверхневих вод, природних національних парків.

В основі економічної оцінки природних ресурсів лежить концепція «готовності платити», згідно з якою вартість певного екологічного блага включає ринкову вартість і додаткову вигоду споживача. Для визначення економічної цінності природних ресурсів використовуються методи, засновані: на ринковій оцінці; ренті; витратному підході; альтернативній вартості; загальній економічній цінності (вартості).

1. При ринковій оцінці природних ресурсів ціна складається на співвідношенні ринкового попиту й пропозиції, без урахування зовнішніх витрат суспільства. Ціна ресурсу занижена порівняно з дійсними витратами.

2. Рентний підхід заснований на концепції унікальності та обмеженості природного ресурсу. Використовується, зокрема, при оцінці земельних ресурсів. Природний ресурс можна порівняти з банківським вкладом, що приносить щорічний дохід у вигляді приросту капіталу, рівного за величиною річний ренті.

3. При витратному підході базою для розрахунку ціни природного ресурсу є витрати, пов'язані з підготовкою, використанням та відновленням ресурсу. Витратний підхід застосовується для оцінки вартості відновлення при деградації природного ресурсу. Вартість відтворення включає потенційні витрати, необхідні для заміщення пошкодженого природного ресурсу аналогічним. Недоліками витратного методу є: встановлення цін без урахування кон'юнктури ринку; ціна кращого за якістю природного ресурсу виявляється нижчою, ніж гіршого, оскільки потрібно менше витрат для його отримання та відновлення.

4. Концепція альтернативної вартості дозволяє оцінити природний об'єкт, що має занижену ринкову вартість, за допомогою розрахунку упущеної вигоди, яку можна було б отримати при його використанні з іншою метою (н.п., альтернативна вартість заповідника – неотримані прибутки від реалізації деревини, вилову тварин та ін.). Цей підхід використовується для вимірювання «вартості збереження» природного об'єкта. Як комплексний підхід до оцінки природи застосовується концепція загальної економічної цінності (вартості).

При її використанні враховуються ресурсні й асиміляційні (відновні) функції природного середовища.

5. Загальна економічна цінність природного об'єкту включає:

а) вартість використання, що характеризує споживчу вартість природного об'єкту, складається з: прямої вартості використання – безпосередні прибутки, одержувані при експлуатації природного об'єкта/ресурсу (н.п., видобуток корисних копалин, заготовка деревини); непрямой вартості використання – прибутки від використання природного об'єкту, що виникають у глобальному масштабі (н.п., формування клімату на планеті, водорегулюючі функції); вартості відкладеної альтернативи) – вартість консервації природного ресурсу для майбутнього використання. Оцінюється як сума прямої та непрямой вартості використання;

б) вартість невикористання (вартість існування) – вартість існування природного об'єкту як такого, оцінка рекреаційної спроможності природного середовища. При оцінці вартості невикористання застосовується концепція «готовності платити» за екологічне благо, яка визначається шляхом анкетування й опитувань.

Наразі також існує метод порівняльних переваг, а саме: опитування жителів місцевості для з'ясування, скільки готовий заплатити кожен із них за збереження якості того чи іншого природного об'єкту; загальна вартість є множина середньої суми «готовності платити» та кількості жителів місцевості; метод транспортно-шляхових витрат – витрати на відвідування населенням природного об'єкту пропорційні до його рекреаційної цінності.

Оскільки рекреація знаходиться на стику природного середовища, економіки й соціальної сфери, очевидно, що при визначенні ефекту від використання рекреаційних ресурсів, поряд із суто економічними, повинні враховуватись природно-охоронні та соціальні чинники.

Показником продуктивності природно-рекреаційного потенціалу виступає кількість людей, яким можна надати лікування, відпочинок і туристичні послуги, виходячи з запасів природних рекреаційних ресурсів регіону за один рік. Цей показник дозволяє не тільки кількісно порівняти

рекреаційні ресурси, але й виразити можливості рекреаційного використання різних видів ресурсів. Отримавши, таким чином, кількісний вираз можливостей рекреаційного використання природних ресурсів регіону, можна охарактеризувати величину його природного рекреаційного потенціалу.

Аналіз підходів до оцінки рекреаційного потенціалу краю дозволяє зробити такі висновки. Зокрема, кожен із запропонованих авторами методологічних підходів має свої переваги та недоліки й може застосовуватися для оцінки потенціалу в певних умовах. Більшість досліджень, репрезентованих у науковій літературі щодо цього питання, мають фрагментарний характер, тобто зосереджують увагу на окремих компонентах потенціалу. Низка фахівців зазначають, що для оцінки рекреаційного потенціалу регіону слід застосовувати системний підхід, проте в межах його реалізації стикаються із проблемою недостатності інформаційного забезпечення, що суттєво ускладнює можливість оцінки окремих показників, а пізніше – й складових рекреаційного потенціалу регіону.

Отже, в методологічному відношенні комплексна оцінка туристично-рекреаційного потенціалу території повинна враховувати такі групи факторів:

- природні умови та ресурси (бальнеологічні ресурси, рельєф і ландшафтні ресурси, водні ресурси, ліси та інше);
- сучасний стан економічного розвитку (готельний фонд, система культурно-побутового обслуговування, інженерна й транспортна інфраструктура, рівень благоустрою та інші);
- екологічні умови (рівень забрудненості повітря, води, наявність електромагнітних хвиль, шум, радіаційне забруднення);
- архітектурно-естетичні умови (наявність заповідників, пам'яток архітектури та містобудування, археології, історії, природи, культури).

Оскільки туристично-рекреаційна сфера відноситься до сфери послуг, то пропонується здійснювати оцінку туристично-рекреаційного потенціалу через призму таких складових: оцінку рекреаційної активності, зокрема через показники активності щодо задоволення рекреаційних потреб в оздоровленні й відпочинку, в послугах закладів оздоровлення, в туристичних послугах; оцінку

рекреаційного потенціалу через показники природно-рекреаційних, історико-культурних та соціально-економічних ресурсів.

Незважаючи на велику кількість наукових праць щодо туристично-рекреаційного потенціалу, досі залишається невивченим ряд питань, зокрема, відсутні дослідження щодо туристично-рекреаційного потенціалу малих сільських населених пунктів області.

5.2. Туристично-рекреаційний потенціал малих сільських населених пунктів Закарпатської області

Закарпатська область займає дуже вигідне геополітичне положення, знаходиться в географічному центрі Європи й межує з 4-ма європейськими країнами. Вигідне географічне розташування та наявність туристично-рекреаційних ресурсів дає можливість розвивати різні напрями туристичної діяльності. Рекреаційні ресурси Закарпатської області складають унікальний рекреаційний і соціальний потенціал, на основі якого сформувалися бальнеологічні й кліматичні курорти з санаторно-оздоровчими закладами різних форм власності. Закарпаття традиційно є областю Карпатського регіону, де стан і перспективи туристично-рекреаційної індустрії були й залишаються одними з найкращих в Україні. Її природно-ресурсний потенціал та існуючий багаторічний досвід і напрацювання у сфері рекреації є достатньо вагомою передумовою пріоритетного розвитку туристично-рекреаційної сфери, санаторно-курортного лікування, оздоровлення та відпочинку.

Слід відзначити, що Закарпатська область має значний потенціал для розвитку курортно-рекреаційного напрямку економіки: наявність унікального природного середовища; наявність недоторканих екологічних систем; відносно якісні поверхневі й підземні води; порівняно велика кількість національних парків і заповідних територій; порівняно незабруднене навколишнє середовище та відносно стабільна екологічна ситуація; діяльність екологічних громадських організацій і поступове впровадження екологічного принципу в систему стратегічного планування; використання можливостей

прикордонного співробітництва щодо вирішення спільних екологічних проблем; інженерно-комунікаційна доступність до європейських ринків; інвестиційна привабливість регіону; схильність населення до підприємництва.

Одними з найважливіших природних ресурсів області є бальнеологічні. За кількістю та якістю лікувальних мінеральних вод Закарпаття займає перше місце в Україні, тут виявлено й досліджено понад 700 водопроявів у складі 67 основних родовищ мінеральних вод біля 30 типів. Із 609 населених пунктів Закарпаття – водопрояви є в 235.¹⁰⁹ На території Закарпатської області, де розташовані практично всі запаси вуглекислих вод України – 3407,4 м³/добу, вони й найбільш широко використовуються – 180,0 м³/добу, що складає 5%. Практично не використовуються йодобромні.

Експертні оцінки вказують на високу забезпеченість області природними мінеральними джерелами та штучними свердловинами. Прогнозні експлуатаційні запаси мінеральних вод становлять близько 10,0 тис. м³ на добу, з них 20% сконцентровано в Свалявському районі. Перспективи для санаторно-курортного бізнесу й розливу мінеральних вод також є в Перечинському, Великоберезнянському, Міжгірському та Рахівському районах. Прогнозні запаси мінеральних вод у цих районах становлять 3–4 тис. м³ на добу.

Незважаючи на значні запаси мінеральних вод по області, в малих населених пунктах виявлено незначну кількість мінеральних джерел, зокрема, в с.Лумшори (Перечинський район), с. Буківцьово, с. Розтоцька Пастіль (Великоберезнянський район), с. Говерла (Рахівський район), с. Грабово (Мукачівський р-н), с. Барвінок (Ужгородський район).

Ефективне використання бальнеологічних ресурсів вимагає проведення ряду заходів: державна політика повинна розпочинатись із проведення паспортизації свердловин та джерел, а також проведення перевірок діяльності туристичного бізнесу на дотримання вимог природоохоронного законодавства. Для інноваційного залучення термальних водопроявів у туристично-

¹⁰⁹ Курортно-рекреаційні зони Закарпаття: довідник / У.: НПО «Реабілітація», 2000. – С.24.

рекреаційну індустрію, необхідно вивчити досвід сусідніх європейських країнах, де на базі термальних джерел широко поширений термальний туризм.

За сприятливих економічних умов наявність таких запасів мінеральних вод може становити значний інтерес для інвесторів у наступних напрямках:

- оновлення та модернізація існуючих санаторно-курортних закладів;
- будівництво термальних басейнів, водолікарень й інших лікувально-оздоровчих закладів, сучасних дитячих оздоровчих туристичних баз, розважально-оздоровчих центрів (аквапарків, спа-центрів, велнес-готелів).

Сприятливим фактором для розвитку туристично-рекреаційної сфери є також забезпеченість області лісовими, біологічними й кліматичними ресурсами. В Українських Карпатах збережені найбільші в Європі ділянки пралісів, унікальні рослинні групи від низинного до альпійського поясу. Екосистема Карпатського біосферного заповідника віднесена до найцінніших екосистем Землі та входить до міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО.

Лісові ресурси є одними з важливих видів рекреаційних ресурсів Закарпаття. Всі ліси Закарпаття, за винятком лісів заповідних зон, можуть використовуватися для рекреаційно-туристичних потреб (міські ліси й лісопарки; ліси зелених зон, лісопаркові зони відпочинку; ліси округів санітарної охорони курортів). Курортні ліси виконують важливі захисні та рекреаційні функції: вони підтримують дебіт мінеральних джерел, створюють сприятливі умови для лікування, оздоровлення й відпочинку населення. У регіоні курортні ліси виділені навколо всіх санаторіїв і санаторно-курортних комплексів.

У кожному випадку рекреаційне використання лісів повинно розглядатися як один із видів комплексного лісогосподарювання, не виключаючи інших його видів. Найважливішою умовою при цьому є екологічність усіх видів лісогосподарювання без винятку.

Для ефективнішого використання лісових ресурсів у туристичній сфері потрібно, перш за все, забезпечити захист від браконьєрської вирубки цінних

порід. Упровадження інновацій у залучення лісових ресурсів у туристичну сферу можливе через низку таких заходів:

- будівництво доріжок на висоті крон дерев;
- будівництво підйомників та канатних доріг із кабінками;
- проведення екскурсій у заповідних зонах.

Проте найбільш популярним напрямом залучення лісових і біологічних ресурсів є пішохідний туризм, для якого розробляються екотуристичні маршрути. Альтернативним видом пішохідному туризму є велосипедний, що поступово набирає поширення.

У рамках програм національно-культурного розвитку, збереження історико-культурного та ландшафтного середовища регіону були розроблені концепції Закарпатського туристичного шляху, що поєднує мережу пішохідних маршрутів і сільський зелений туризм як перспективний шлях економічного розвитку краю та віддалених гірських сіл. Ці шляхи вирізняються універсальністю (складаються зі стежок і маршрутів різної протяжності та складності, починаються й закінчуються біля головних транспортних магістралей), безпечністю (шляхи облаштовуються та маркуються), привабливістю (наявність туристичних стоянок, турбаз, агросадіб, історико-архітектурних, культурних й інших пам'яток).

Одним із важливих видів природних ресурсів є водні ресурси Закарпатської області, що представлені ріками, озерами, ставками, водосховищами, водоспадами, які є цікавими як туристичні об'єкти. Річки Закарпатської області належать до басейну основної водної артерії краю – р.Тиса. Всього в краї протікає 9 426 рік сумарною довжиною 19 723 км. Озера на Закарпатті за способом виникнення поділяються на льодовикові (Бребенескул, Драгобратське, Нижнє), вулканічні (Липовецьке, Синє) та завальні (Синевир, Озірце). Налічується також близько 10 водоспадів.

Наявні в області також і спелеоресурси, що представлені Карпатськими печерами. У регіоні нараховуються десятки печер, проте більшість із них відкрита лише для досвідчених спелеологів, для туристів без спеціального спорядження доступні лише декілька з них.

Значний потенціал для розвитку туристично-рекреаційної сфери Закарпаття має завдяки розвинутій мережі природно-заповідних територій та об'єктів. Природно-заповідний фонд Закарпатської області має площу 182 384 га (13,94% від площі області) і включає 459 об'єктів: 1 Карпатський біосферний заповідник, 3 національні природні парки ("Карпатський", "Синевир", "Ужанський"), 1 регіональний ландшафтний парк, 19 заказників загальнодержавного значення, 49 заказників місцевого значення, 9 заповідних урочищ, 1 ботанічний сад загальнодержавного значення, 2 дендрологічні парки місцевого значення, 1 парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення, 34 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення, 9 пам'яток природи загальнодержавного значення, 329 пам'яток природи місцевого значення.

Міжсезонні циклічні коливання у функціонуванні туристично-рекреаційної галузі значною мірою згладжуються розвитком зимових видів відпочинку. Цьому значною мірою сприяють ландшафтні ресурси регіону та природно-кліматичні умови. Понад 2/3 земельних площ області займають гірські хребти й гори. Найбільш придатними для розвитку гірськолижного туризму є гірські райони області. Останніми роками спостерігається інтенсивний розвиток та розбудова гірськолижної інфраструктури в області.

Карпатські гори ідеальні для розвитку зимових видів туризму й спорту. Це єдине місце в Україні, придатне для облаштування гірськолижних трас і спусків за найвищими світовими вимогами і стандартами.

Слід відзначити, що під час паспортизації малих населених пунктів області виявлено: більшість малих гірських малих сіл має перспективи для розвитку гірськолижного туризму, оскільки цьому сприяє географічне місце розташування й ландшафтні особливості. Це, в першу чергу, малі села Перечинського, Великоберезнянського, Рахівського, Міжгірського та Воловецького районів.

Ефективне функціонування туристично-рекреаційної сфери значною мірою підсилюється наявністю розвиненої мережі історико-культурних об'єктів. На Закарпатті, особливо в гірських районах, сконцентрована значна

частина пам'яток історії, архітектури та культури, добре збереглися звичаї та обряди, оригінальний фольклор, художні промисли, що також підвищує туристичний інтерес і виступає значним туристично-рекреаційним ресурсом. Пам'ятки архітектури в області охоплюють період у понад 1000 років та репрезентують всі основні стилі європейської архітектури. На території області збережено 118 дерев'яних церков, збудованих упродовж останніх п'яти сторіч. В області на облік взято понад 700 пам'яток історії й культури, у т.ч. понад 100 пам'яток архітектури. Слід відзначити, що 6-та частина дерев'яних церков області розташована саме в гірських малих населених пунктах.

Результати дослідження свідчать про те, що історико-культурний потенціал, за винятком деяких пам'яток, у туристичних цілях використовується недостатньо. Історико-культурні ресурси ефективно можуть використовуватися в сільському туризмі та екскурсійній діяльності, особливо у високогірних селах, за умови розвиненої соціальної й транспортної інфраструктури.

Ще однією важливою складовою туристично-рекреаційного потенціалу є соціально-економічні ресурси, що включають мережу готельних та аналогічних засобів розміщення, заклади харчування, транспортну інфраструктуру.

Слід зауважити, що під час туристичної подорожі туристи мають досить широкий вибір місць для тимчасового розміщення. Адже поруч із готелями та спеціалізованими закладами розміщення послуги з ночівлі й харчування надають і власники сільських садиб на базі особистих селянських господарств.

У процесі дослідження малих населених пунктів області виявлено 120 закладів розміщення для туристів: 89 сільських садиб та 31 колективний заклад розміщення (табл.5.1).

Таблиця 5.1

Кількість закладів розміщення в 2018 році в м.н.п. Закарпатської області, од.

М.н.п. у районах	К-ть колективних закладів розміщення	Кількість сільських садиб	Усього закладів розміщення
Перечинський	1	20	21
Великобerezнянський	3	6	9
Міжгірський	5	12	17
Воловецький	2	12	14

Рахівський	1	2	3
Хустський	2	1	3
Тячівський	0	3	3
Свалявський	3	6	9
Іршавський	0	0	0
Берегівський	0	0	0
Виноградівський	0	0	0
Мукачівський	8	20	28
Ужгородський	6	7	13
Всього у м.н.п.	31	89	120

Дані, відображені в табл.5.1, вказують на те, що в гірських малих населених пунктах сконцентрована більша кількість сільських садиб, які функціонують на базі особистих селянських господарств, ніж у низинних районах. Зокрема, в малих населених пунктах нараховується 89 сільських садиб, що надають туристичні послуги, а з урахуванням максимальної місткості садиби (до 10 осіб) - загальна місткість у приватному секторі складає приблизно 890 осіб. Однак, зважаючи на суб'єктивність отриманої інформації та відсутність повного обсягу інформації в окремих районах, можна вважати, що ця місткість значно більша.

Кількість закладів розміщення для туристів у малих населених пунктах Закарпатської області (рис.5.1).

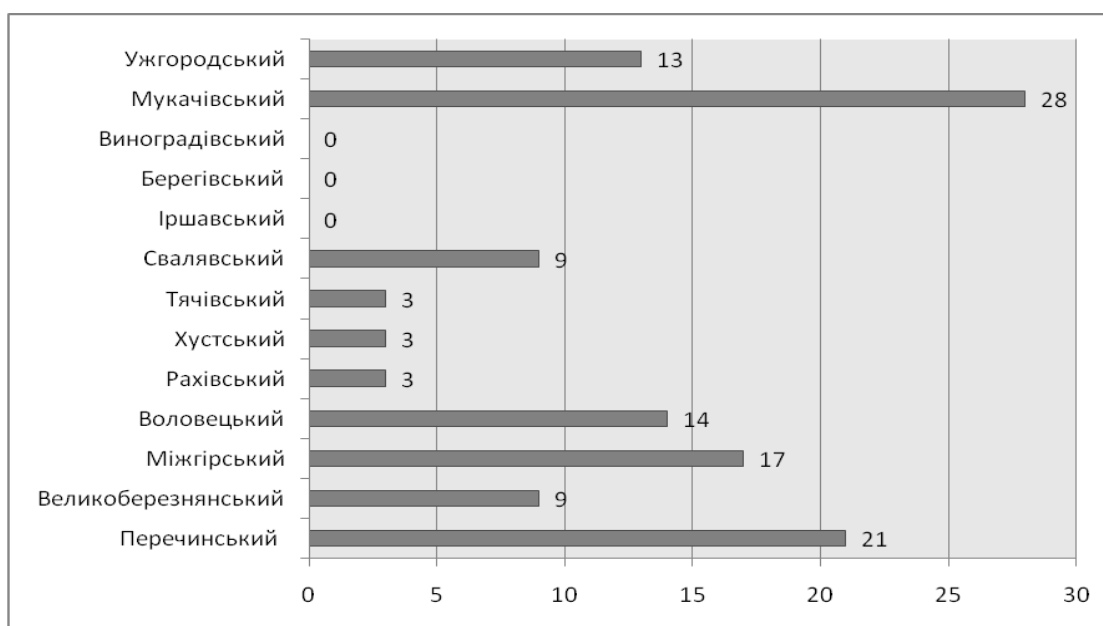

Рис. 5.1. Розподіл закладів розміщення в малих сільських населених пунктах по районах Закарпатської області в 2018 році, од.

Як видно з рис.5.1, у гірських районах концентрована більша кількість закладів розміщення, ніж у низинних, що частково пояснюється наявністю природних туристичних атракцій. Зокрема, найбільша кількість таких закладів функціонує в м.н.п. Мукачівського району – 28 (переважна більшість із яких зосереджена в с.Карпати й с.Синяк). У Перечинському районі таких закладів – 21, у Міжгірському районі - 17. Найменш розвинені в туристичному плані малі села Виноградівського, Берегівського та Іршавського районів. Повна відсутність закладів розміщення для туристів, зокрема сільських садиб, вказує на недостатнє використання наявного туристичного потенціалу.

У процесі опрацювання та зведення даних паспортизації малих населених пунктів виявлено такий розподіл туристичних закладів розміщення (рис.5.2).

Рис.5.2. Розподіл закладів розміщення для туристів у малих сільських населених пунктах Закарпатської області, 2018р.

Як видно з рис.5.2, 83 % туристичних закладів розміщення від їх загальної кількості по малих сільських населених пунктах функціонує саме в гірських малих населених пунктах. Що пояснюється наявністю значного туристично-рекреаційного потенціалу у гірських малих сільських поселеннях, порівняно із низинними.

Також слід зауважити, що за даними офіційного паспорту Міжгірського району, в цій місцевості зареєстровано біля 80 суб'єктів підприємницької діяльності, основним видом для яких є туризм. Мережа діючих туристичних закладів нараховує 35 об'єктів. На теперішній час у районі функціонує 21 канатний витяг, із них 3 крісельного типу, понад 20 пунктів прокату

гірськолижного спорядження, а також 14 промаркованих туристичних маршрутів. Як позитивний момент необхідно відзначити, що на теперішній час на території району такі послуги можуть надати понад 120 дворого господарств, 44 із них зареєстровані як платники єдиного податку, з яких 21 отримали сертифікати «Зелена садиба» та «Українська гостинна садиба».¹¹⁰

Під час проведення паспортизації малих сільських населених пунктів Закарпатської області була приділена увага оцінці перспектив розвитку туризму (рис.5.3).

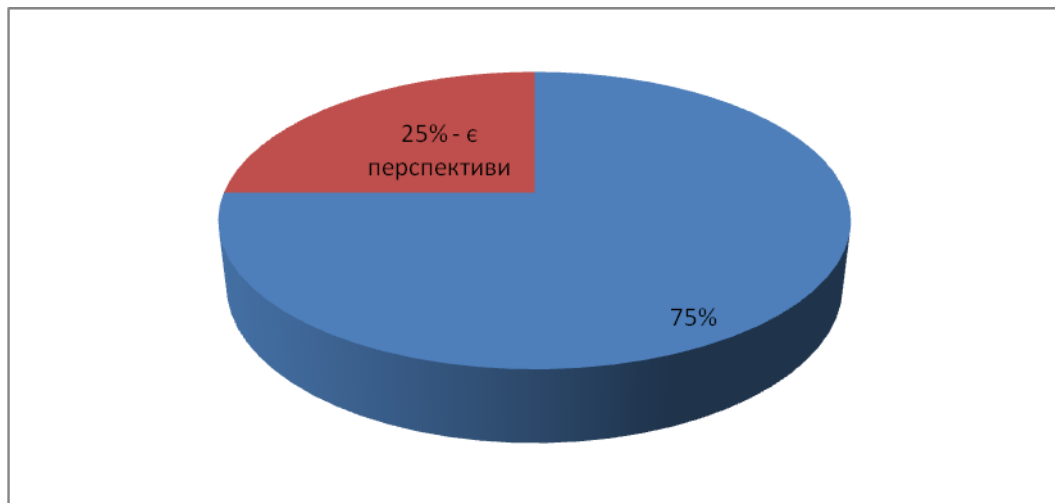

Рис. 5.3. Частка малих сільських населених пунктів, у яких відзначити наявність туристичних перспектив

Як видно з рис.5.3, лише в 25% малих населених пунктах відзначено в паспортах сіл наявність перспектив для розвитку туристичної сфери. Більшість із них звичайно – це гірські малі населені пункти.

Однак слід зауважити, що за експертними оцінками щонайменше 75% малих сільських населених пунктів області має туристично-рекреаційний потенціал.

Однак, незважаючи на наявність природно-рекреаційних ресурсів та матеріальної бази для туризму (готелів, садиб, маркованих туристичних маршрутів і зручної транспортної локації) місцеві мешканці не бачать перспектив для розвитку туризму.

¹¹⁰ http://www.m-rda.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3352:-9-2017-&catid=6:2012-12-06-01-31-21&Itemid=20

У процесі дослідження туристичного потенціалу малих сільських населених пунктів виявлений потужний історико-культурний потенціал та наявність нематеріальної культурної спадщини, що включає унікальні дерев'яні церкви, автентичне житло, побут, звичаї й традиції сільських мешканців.

Одним із сприятливих факторів для залучення туристів є проведення фестивалів та ярмарок, що, в свою чергу, сприятиме розвитку сільського, екскурсійного й фестивального туризму.

Із досліджуваних малих населених пунктів лише в 7-ми селах проводяться ярмарки та фестивалі, що є цікавими для туристів. Перспективним напрямом для міських туристів можуть стати екскурсії на тваринні ферми, на полонини до вівчарів, на виробництво екологічно чистих продуктів харчування.

Враховуючи природно-економічну зональність Закарпатської області, відзначаємо певну спеціалізацію туристичної діяльності. Так, у малих сільських населених пунктах гірських територій перспективним є розвиток гірськолижного та сільського туризму. У малих населених пунктах низинних територій пріоритетом виступає агротуризм, гастрономічний і пізнавальний туризм.

Проведене дослідження також вказує на ряд проблеми, які стоять на шляху ефективного використання наявного туристично-рекреаційного потенціалу області, а саме:

- Недосконалість нормативно-правової бази забезпечення рекреаційної діяльності, несприятливий інвестиційний клімат. Слід зауважити, що діючі норми державно-правового регулювання і особливо податкова система не стимулює підприємництво в рекреаційній діяльності.

- Матеріально-технічний стан закладів туристично-рекреаційної інфраструктури незадовільний, а рівень послуг не відповідає європейському та світовому. Крім того, занедбані пам'ятки культури й архітектури формують негативний імідж територій, відштовхують потенційних туристів від здійснення повторних візитів та рекомендації мандрівок своїм знайомим.

- Неякісна інфраструктура, зокрема комунальна, виробнича, фінансова, комунікаційно-інформаційна, особливо транспортна. Незважаючи на достатню

щільність автомобільних доріг в області, стан дорожнього полотна поступається європейській якості й, відповідно, створює негативний імідж та стримує розвиток в'їзного автомобільного та автобусного туризму, а також внутрішнього туризму. У сукупності ці фактори стримують потенційних туристів здійснювати подорожі власним транспортом. Не сприяє цьому також відсутність щільної мережі фінансово-банківських установ та банкоматів, далеко не всі заклади туристично-рекреаційного спрямування надають своїм відвідувачам можливість розрахунку електронними банківськими картками.

- Недостатній рівень забезпечення професійними кадрами в галузі туризму та рекреації малих сільських населених пунктів області.

- Відсутність у місцевого населення бачення, розуміння та знань щодо ефективного використання туристично-рекреаційних можливостей у своїх населених пунктах.

- Складності для дослідження означеної сфери додає відсутність статистичної інформації, методики обліку туристичних закладів розміщення та розбіжність даних із різних джерел.

- Відсутність належної реклами. Вирішити це питання можна через проведення рекламних ознайомчих турів і залучення представників преси, телебачення, туристичних операторів провідних туристичних фірм до місць відпочинку. Важливим позитивним фактором при цьому може стати випуск найрізноманітніших рекламних матеріалів, туристичних друкованих видань і буклетів, рекламних фільмів.

Для підвищення ефективності функціонування та подальшого розвитку туристично-рекреаційної сфери Закарпатської області вкрай важливим є розв'язання цілого комплексу завдань, а саме: проведення обстеження й інвентаризації території та об'єктів туристично-рекреаційного потенціалу; відновлення роботи непрацюючих чи неефективно працюючих туристично-рекреаційних закладів; забезпечення ефективного використання водопроявів термальних і мінеральних вод.

Отже, проведене дослідження виявило, що малі сільські населені пункти Закарпатської області мають потужний туристично-рекреаційний потенціал. Слід зазначити, що роботи для покращення умов, якості обслуговування, туристичних закладів є однозначно багато, але поруч із цим йдуть складові успіху розвитку цього напрямку в регіоні – це збереження природних ландшафтів, автентичні історико-культурні ресурси, наявна соціально-економічна інфраструктура, туристичні місця та об'єкти, імідж області, рекреаційні комплекси й курорти. Туристичний потенціал цього краю багатий і його слід розвивати. Особливо потрібно звернути увагу на налагодження конкурентоспроможного ринку рекреаційних послуг шляхом модернізації наявної відпочинкової інфраструктури та поширення малих форм підприємництва в туристично-рекреаційній сфері, зокрема сільського зеленого туризму.

* * *

Висновки

У результаті здійсненого дослідження малих населених пунктів Закарпатської області встановлено, що в умовах економічної трансформації одним із стратегічних напрямків їх розвитку є пріоритетне освоєння їх туристично-рекреаційного потенціалу.

1. Проведене дослідження дає змогу зробити висновок, що малі сільські населені пункти області мають досить значний потенціал розвитку туристично-рекреаційної сфери. Це, насамперед, завдяки наявності ландшафтних, лісових, водних, кліматичних та історико-культурних ресурсів, що у свою чергу сприяє розвитку екологічного, сільського, гірськолижного, гастрономічного туризму, агротуризму та етнотуризму.

2. Оскільки більша половина досліджуваних малих населених пунктів розташована в гірській місцевості та має статус гірських, можна зробити висновок, що є значний потенціал розвивати гірський, зимовий та гірськолижний туризм.

3. Лісові ресурси є одними із важливих видів рекреаційних ресурсів Закарпаття. Всі ліси Закарпаття, за винятком лісів заповідних зон, можуть використовуватися для рекреаційно-туристичних цілей. Також важливими природними туристично-рекреаційними ресурсами Закарпатської області є водні, біологічні та кліматичні ресурси.

4. Малі сільські населені пункти – це осередки, де добре збереглися звичаї та обряди, традиції, оригінальний фольклор, художні промисли, що також підвищує туристичний інтерес і виступає значним туристично-рекреаційним ресурсом для розвитку сільського туризму та етнотуризму. Також слід відмітити, проведене дослідження виявило, що у 75% малих сільських населених пунктів є значний туристично-рекреаційний потенціал та перспективи для розвитку туризму.

5. Згідно проведеної паспортизації малих населених пунктів Закарпатської області, мережа підприємств туристично-рекреаційного обслуговування, які складають матеріально-технічну базу та інфраструктуру туризму налічує 120 закладів: 31 колективний заклад розміщення та 89 сільських садиб для туристів. Варто відзначити, що лідерами по кількості туристичних закладів розміщення серед досліджуваних малих населених пунктів є гірські малі населені пункти Перечинського, Міжгірського, Мукачівського, Воловецького, Великоберезнянського районів.

6. Екологічний феномен території. З однієї сторони, природа малих сільських населених пунктів області, в порівнянні з іншими регіонами, зазнала менших втрат і в багатьох місцях зберегла свій первісний стан. З іншого боку, враховуючи винятково важливе клімато- і водорегулююче значення гірських територій Карпат як для України, так і для сусідніх європейських держав, гостро стоїть питання збереження унікальної природи цього краю. Туризм і рекреація в екологічно обґрунтованих межах можуть виступати активною формою забезпечення екологічної безпеки Карпат.

6. СТРАТЕГІЯ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Концепція стійкого розвитку сільських територій Закарпатської області на період 2021-2027 роки розроблена і схвалена Вченою радою Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України (протокол № 3 від 7 травня 2019 року), Вченою радою Мукачівського державного університету (протокол № 13 від 27 червня 2019 року), кафедрою економіки підприємства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (протокол № від).

Концепція презентована, обговорена і рекомендована на засіданні фокус-групи Закарпатської ОДА для використання в процесі розробки проекту Регіональної стратегії розвитку Закарпатської області на період 2021-2027 роки.

1. Обґрунтування проблем, на розв'язання яких спрямована Концепція

Сільські території, де проживає 62,9 відсотка населення області, володіють значним природним, демографічним, економічним та історико-культурним потенціалом: у разі його раціонального використання здатні внести вагомий вклад у вирішення ключових проблем соціально-економічного розвитку регіону.

Однак значна частина сільських поселень сьогодні перебуває в кризово-депресивному стані, наслідком чого стало посилення процесів депопуляції населення, масштабна трудова міграція, згорання діяльності об'єктів соціальної сфери, високим залишається рівень бідності сільського населення. Внаслідок цього посилюються процеси деривації, тобто звуження, а в окремих випадках позбавлення можливостей задоволення першочергових соціальних та економічних потреб сільського населення. Формою прояву деривації стало посилення нерівності в доступі до соціальних благ сільського населення, відсутність можливостей задоволення базових потреб, самообмеження, зниження рівня стандартів споживання, що закладає підвалини для посилення соціальної напруги на селі.

Ключовою проблемою сільських територій, через яку переломлюються всі біди, є сировинна зорієнтованість економіки, внаслідок чого абсолютна більшість сільського населення не бере участі в розподілі доходів від їх використання, що створює конфлікт між бізнесом і сільськими громадами та позбавляє останніх ключового джерела розвитку – доданої вартості й, по суті, перетворює їх у сировинного інвестора. Наслідком аграрно-сировинної моделі економіки стало згортання діяльності сільської промисловості, закладів соціальної інфраструктури, втрата робочих місць, які потребують висококваліфікованої праці, має місце глибока диференціація просторового розвитку, рівня життя населення. По суті, ці чинники вимостили дорогу, якою економічно активне населення, зокрема сільська молодь, крокує в міста й за кордон. Парадоксальність ситуації, яка склалася в сільській місцевості сьогодні, полягає в тому, що окремі заходи держави спрямовані на стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та підтримку конкуренції в аграрній сфері, відбуваються на тлі «оптимізації», а точніше згортання діяльності соціально-культурної сфери, що не відповідає інтересам сільського населення й вступає в суперечність з інноваційною моделлю розвитку як стратегічного курсу досягнення економічного зростання в Україні. З цього стає очевидним необхідність внесення серйозних коректив у методологію розробки регіональної стратегії розвитку сільських територій як самостійного об'єкту регулювання, змістом якого є зміщення акценту від секторального до територіального управління їх багатофункціональним розвитком – конкретизація цільових установок, принципів, завдань та інструментарію їх комплексного розвитку з прив'язкою до європейських принципів і стандартів.

2. Мета державної політики стійкого сільського розвитку

Метою Концепції стійкого розвитку сільських територій є з'ясування та аналіз ключових проблем їх розвитку, задіяння важелів соціально-економічного й управлінського характеру, спрямованих на досягнення якісно нового рівня розвитку села, який забезпечує комплексне вирішення економічних, соціальних

та екологічних завдань, ефективну реалізацію соціального, природноресурсного й транскордонного потенціалу сільських територіальних громад із метою підвищення стандартів якості життя сільського населення. Досягнення поставленої мети вбачається через відхід від галузевого (секторального) підходу, який культивується сьогодні, до територіального управління розвитком сільських поселень. Це означає, що розвиток лісового та сільського господарства як структуроутворюючих сфер господарювання повинен стимулюватися іншими елементами сільського укладу життя – виробничою й соціальною інфраструктурою, медициною, освітою, побутовим обслуговуванням населення, системою комунікації, розвитком несільськогосподарських видів діяльності.

Зміщення вектору від секторального до просторового розвитку – це магістральний шлях переходу від моногалузевої структури сільської економіки до багатофункціонального розвитку сільських територій, забезпечення продуктивної зайнятості та розширення джерел доходів сільського населення в умовах ринкової трансформації.

Інструментами багатофункціонального розвитку є диверсифікація й модернізація сільської економіки, які пришвидшать структурні зміни в сільському середовищі та відкриють простір для реалізації дедалі більше функцій несільськогосподарського призначення, розширять сферу прикладання інтелектуальної висококваліфікованої праці як головної умови закріплення молоді на селі, з якою пов'язується його майбутнє.

3. Цілі державної політики стійкого розвитку сільських територій:

- створення сприятливих соціально-економічних умов для виконання селом виробничої, соціально-демографічної, екологічної, соціокультурної й етнічної функцій, реалізація яких сприяє багатофункціональності розвитку сільських територій та підвищенню рівня якості життя сільського населення;
- розвиток пріоритетних сфер виробництва (сільське господарство, промислове виробництво, туристично-рекреаційна сфера) здійснюється у взаємозв'язку з розвитком несільськогосподарських видів підприємницької

діяльності, виробничою й соціальною інфраструктурою, сферою побутового обслуговування, агроконсалтингом, системою телекомунікацій тощо;

- підтримка інноваційно активного, соціального підприємництва, створення робочих місць, які вимагають висококваліфікованої праці, розвиток несільськогосподарських видів діяльності як єдиного інструменту закріплення молоді в сільській місцевості;

- уповільнення трудової міграції сільського населення шляхом створення ефективного підприємницького середовища на селі, використання коштів держави, трудових мігрантів для організації власної справи, самозайнятості, розвитку малих інноваційних підприємств, соціального підприємництва;

- стабілізації чисельності сільського населення та збільшення очікуваної тривалості життя як основного джерела розширеного відтворення сільського населення;

- інтеграція особистих селянських господарств як основних виробників сільськогосподарської продукції шляхом формування кластерів кооперативів, різних інтегрованих формувань, діяльність яких забезпечить синергетичний ефект використання природних і людських ресурсів та сприятиме підвищенню конкурентоздатності виробництва.

4. Реалізація цілей державної політики стійкого розвитку сільських територій досягається завдяки:

- модернізації й диверсифікації сільської економіки, що забезпечує рух від монофункціональної до поліфункціональної диверсифікованої економіки, відкриває простір для множинності видів трудовозайнятості сільського населення та розширення джерел формування доходів, підвищення рівня життя сільського населення;

- застосуванню спеціальних режимів господарювання (податкового, кредитного, інвестиційного), поєднаного з різними формами державної підтримки опорних (товарних) домогосподарств населення, які виступають

превентивним інструментом поглиблення інтеграційних процесів в економіці сільських територій;

- партнерству держави та органів ОТГ в реалізації державних програм структурної перебудови сільської економіки на засадах консолідації коштів державного бюджету, регіону, власних ресурсів об'єднаних територіальних громад і населення;

- розробці державного стандарту умов життя сільського населення в плані зайнятості, освіти, охорони здоров'я, послуг житлово-комунального господарства, розвитку виробничої й соціальної інфраструктури;

- розвитку місцевого самоврядування та зміцненню його фінансової бази, становленню об'єднаних територіальних громад як реальних суб'єктів економіки, які володіють правом власності й можливістю реального розпорядження нею. З'єднувальною ланкою між економічним і сільським розвитком є активність, ініціатива, участь сільського населення у трансформаційних процесах;

- створенню ефективного підприємницького середовища з метою залучення коштів трудових мігрантів для започаткування власного бізнесу, розвитку соціального підприємництва, самозайнятості, організації кооперативів, мікро- та малого підприємництва;

- розширенню фінансової інфраструктури, механізму самофінансування, використання потенціалу державно-приватного партнерства як складової фінансового механізму в розвитку сільського підприємництва;

- формуванню механізму підтримки інноваційного бізнесу, пов'язаного із застосуванням передових технологій у сільському господарстві, виробництву екологічно чистої продукції, впровадженню біодинамічних методів виробництва сільськогосподарської продукції, консультування, підготовці й перепідготовці сільських товаровиробників, організації та навчання прогресивним методам ведення агробізнесу;

- розвитку ринкової інфраструктури та створення умов доступу сільгоспвиробників до ринків збуту продукції, включення їх у сферу транскордонного співробітництва;

- покращенню соціального захисту сільського населення.

5. Стратегія демографічного розвитку сільського населення

Метою демографічної політики є стабілізація й утримання чисельності сільського населення на рівні, який забезпечує розширене відтворення, підвищення його якісних характеристик, уповільнення темпів трудової міграції, визначення джерел та обсягів бюджетного фінансування, необхідних для якісного покращення демографічної ситуації в сільській місцевості.

Досягнення стійкого демографічного розвитку, нормалізація демовідтворювальних процесів сільського населення вимагає здійснення комплексу заходів за такими напрямками:

- активізація політики народжуваності та розвитку сільської сім'ї, відновлення сімейних цінностей, збереження традицій середньодітності, формування механізму соціального захисту сільських сімей, зокрема багатодітних, які потребують особливої уваги з боку держави;

- збереження й поліпшення стану здоров'я, підвищення коефіцієнту життєвості, збільшення тривалості життя, зниження дитячої смертності, поступовий перехід на загальнообов'язкове державне медичне страхування, розвиток сільської медицини, санітарно-епідеміологічної служби, створення умов праці, що забезпечують збереження фізичного та психічного здоров'я;

- створення сучасної інфраструктури, забезпечення доступності до якісних медичних, побутових, житлово-комунальних, рекреаційних послуг. До 2030 року вирішити питання централізованого водопостачання й будівництва каналізації у всіх сільських поселеннях області;

- розробка державних соціальних стандартів і державних соціальних гарантій молодим сім'ям, забезпечення молоді житлом, формування моделі сільської сім'ї «середнього класу», доміантними ознаками якої є високий рівень життя, матеріальний добробут, інвестування в розвиток родини;

- уповільнення темпів трудової міграції з метою утримання чисельності та структури сільського населення на рівні, що забезпечує господарську освоєність сільських територій, вжиття превентивних заходів, спрямованих на

запобігання знелюдненню й вимиранню сіл, зменшення міграційного відтоку населення.

На виконання окресленого кола завдань розробляється регіональна цільова комплексна програма «Демографічний розвиток сільського населення до 2030 року» з підпрограми «Розвиток сільської медицини: поліпшення стану здоров'я, зниження смертності та продовження тривалості життя», «Регулювання трудовіграційними процесами та забезпечення зворотності трудових мігрантів», у яких конкретизуються цілі, фінансове забезпечення, завдання, окреслюється терміни, інституційний механізми реалізації стратегічних завдань та їх виконавці.

6. Диверсифікація й модернізація сільської економіки

Реалізація стратегічних завдань стійкого розвитку сільських територій, підвищення рівня якості життя сільського населення зумовлює об'єктивну потребу в здійсненні глибоких секторальних змін, траєкторія руху яких спрямовується на перехід від моногалузової до полісистемної структури сільської економіки. У якості фундаментального імперативу, здатного забезпечити перехід від ефективної структури сільської економіки до ринкової, інноваційно орієнтованої моделі розвитку є диверсифікація та модернізація.

Метою стратегії модернізації економіки сільських територій є усунення існуючих передумов прогресуючого відставання в пріоритетних сферах господарювання шляхом здійснення системних структурних секторальних змін, техніко-технологічне оснащення виробництва, запровадження ресурсозберігаючих і безвідходних технологій, стимулювання розвитку високотехнологічних сегментів економіки, формування інноваційно активного кадрового потенціалу та створення інституційного середовища сприяння розвитку й підтримки процесів модернізації.

Реалізація окресленого вузла проблем вимагає внесення кардинальних змін в систему державного менеджменту, вектор яких спрямовується на відмову від безпосереднього регулювання розвитком сільських територій до формування державної політики їх підтримки і розвитку.

Пріоритетними заходами стратегії диверсифікації та модернізації сільської економіки є:

- реалізація структурної трансформації, яка базується на довгостроковій стратегії перебудови сільської економіки й передбачає поетапний перехід від вузькопрофільної до багатофункціональної диверсифікованої економіки, стимулювання та підтримку структуроутворюючих сфер господарювання із завершеним циклом виробництва, інтеграцію особистих селянських господарств і підтримку товарних (опорних) господарств, розвиток сільської промисловості та несільськогосподарських видів трудової діяльності. Наслідком переходу від моно- до поліфункціональної диверсифікованої моделі сільської економіки стане збільшення доданої вартості й ріст продуктивності праці як найважливіших джерел відтворення;

- сприяння діяльності інститутів інноваційного розвитку та економічного зростання в агропромисловому та лісовому виробництвах – інноваційних центрів, агентств розвитку, стратегічних технологій, експертних і страхових компаній, бізнес-інкубаторів, центрів трансферу технологій тощо, діяльність яких забезпечить упровадження високих технологій та конкурентоспроможність виробництва;

- започаткувати розробку регіональної й місцевих стратегій (ОТГ) і програм розвитку несільськогосподарських видів економічної діяльності в розрізі кожного сільського поселення на основі використання власного природно-ресурсного та людського потенціалу з урахуванням існуючих потреб у продукції й послугах сільського населення;

- створення умов для подолання дезінтеграційних процесів у сільському господарстві шляхом підтримки сімейних фермерських господарств, товарних домогосподарств, навколо яких об'єднуються дрібні товаровиробники, всебічна підтримка обслуговуючих кооперативів, постачально-збутового сервісу, системи взаємного кредитування, доступності до маркетингової інформації про можливості збуту продукції, стимулювання діяльності приватних підприємницьких структур, що забезпечують глибоку переробку та транспортування сільгосппродукції. Діяльність різних організаційно-правових

форм підприємництва на селі забезпечить багатофункціональність його розвитку й раціональне використання земельних, людських, матеріально-технічних ресурсів, дозволить використати переваги малого та середнього бізнесу;

- формування сприятливого інвестиційного й підприємницького середовища у сфері рекреації, природоохоронної діяльності, в агро- й екологічному туризмі, сільському готельному бізнесі, народних промислах і ремеслах, задіяних у виробничий процес, продуктах побічного лісокористування, лікарських рослин та їх переробка на місцях.

На виконання завдань, пов'язаних зі структурними процесами, розробляються регіональні та субрегіональні програми «Диверсифікація й модернізація сільської економіки», які включають підпрограми «Підтримка мікро- та малого підприємництва», «Стимулювання виробництва органічної продукції», «Підтримка сімейних фермерських господарств», «Розвиток несільськогосподарських видів діяльності на селі».

7. Політика зайнятості та створення умов гідної праці

Уповільнення темпів природного приросту населення, масштабна трудова міграція й безробіття значної частини економічно активного населення супроводжуються ускладненням ситуації в сфері соціально-трудових відносин та зайнятості сільського населення. У цих умовах формування нової політики зайнятості й ринку праці вимагає внесення суттєвих коректив у стратегію трудовикористання, суть якої полягає у відході від існуючої трудозатратної моделі до трудозберігаючої політики зайнятості. Розв'язання цього завдання досягається завдяки формуванню активного ринку праці, синтезуючого окремі елементи гнучкого й регульованого ринку праці з метою створення умов гідної праці та продуктивної зайнятості сільського населення.

Вихідними принципами концепції формування сільського ринку праці є:

- пріоритет стратегії зайнятості при розробці регіональних та субрегіональних (ОТГ) програм (стимулювання інвестицій у створення нових робочих місць, активізація підприємницької діяльності в різних сферах

економічної діяльності, надання пільгових кредитів для організації альтернативного бізнесу, самозайнятості);

- орієнтація політики зайнятості на загальнолюдські цінності, формування професійної придатності й культури праці, що забезпечують реалізацію права людини на працю, освіту, гідні умови життєдіяльності, свободу вибору сфери та виду зайнятості;

- досягнення продуктивної зайнятості як стратегічної мети стабілізації економіки, впровадження в сільський простір дедалі більше функцій несільськогосподарського призначення, підтримка мікро- й малого виробництва особливо в сфері рекреаційної та природоохоронної діяльності, агро- й екологічному туризмі, сільському та готельному бізнесі, лісопромисловому й водоохоронному, будівельному підприємстві, особливо заготівельно-переробного характеру, народних ремесел, об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури. Економічна основа реалізації окресленого вузла проблем – здійснення глибоких перетворень у сфері соціально-трудова відносин, створення умов для багатогоукладності та поліфункціональності трудової діяльності, підвищення соціальної активності сільського населення, що пришвидшить структурні процеси в сільському середовищі й значною мірою мінімізує сезонний характер використання праці в сільськогосподарському виробництві;

- сприяти збуту сільськогосподарської продукції, розширити мережу заготівельних пунктів по закупці сільськогосподарської продукції, організувати торгівлю та логістичну систему на кооперативних засадах, при ОТГ створити інформаційно-консультативні пункти з надання послуг підприємцям у частині скорочення витрат виробництва, підвищення якості продукції, обсягів виробництва, сприяння виходу на внутрішні ринки, включення в сферу транскордонних зв'язків. Зазначені організаційні заходи, спрямовані на стимулювання розвитку сфери докладання праці, формування відкритих інформаційних баз для задоволення потреб сільського населення, забезпечення доступу до інформації про кон'юнктурні коливання на різних сегментах ринків товарів, послуг, праці, фінансів тощо;

- створення умов для розвитку товарних домашніх господарств населення й сімейних фермерських господарств як точок економічного зростання, які забезпечують життєдіяльність значної частини сільських територій та інтегрують навколо себе дрібні господарства населення, їх взаємодія з обслуговуючими кооперативами функціонально зв'яже домогосподарства з ринками збуту продукції й переробною сферою виробництва. Наслідком цього стане поглиблення поділу праці на селі, розширення спеціалізації домогосподарств, включення їх в активну підприємницьку діяльність;

- розширити мережу постійно діючих інформаційно-консультативних та навчальних центрів для надання економічних і технологічних консультацій сільським підприємцям у частині запровадження передових технологій у сільському господарстві, виробництві органічної продукції, ефективному використанні економічних ресурсів, навчання основам підприємництва, менеджменту й маркетингу. Метою реалізації цих заходів є підвищення якості трудового потенціалу села, адаптація підприємців до умов функціонування в конкурентному середовищі;

- створення на регіональному та районному рівнях консультаційних рад за участю органів місцевого самоврядування, керівників навчальних закладів, підприємців, з метою узгодження обсягів підготовки фахівців відповідно до прогнозних оцінок потреб ринку праці сільських територій, коригування навчальних планів і програм з урахуванням потреб роботодавців, удосконалення профорієнтаційної роботи з сільською молоддю, допомога в працевлаштуванні випускникам шкіл.

Вирішення окресленого вузла проблем, пов'язаного із забезпеченням ефективної зайнятості сільського населення та створення умов гідної праці, вимагає розробки регіональних та локальних (ОТГ) програм «Активізація зайнятості сільського населення», із включенням у їх структуру підпрограм «Підтримка мікро- й малого бізнесу», «Стимулювання несільськогосподарських видів економічної діяльності», «Розвиток сільської

промисловості та агропромислової кооперації», «Регулювання сільських локальних ринків праці й розвиток інфраструктури».

8. Стратегія природокористування та охорона навколишнього середовища

Метою політики природокористування є розробка економіко-організаційного механізму управління трудовогосподарською діяльністю сільських територій з урахуванням потенційних можливостей навколишнього середовища, необхідності відтворення природних ресурсів, підвищення відповідальності за екологічні правопорушення в процесі господарського їх освоєння. Окреслена мета, оцінка наявного природно-ресурсного потенціалу та динаміка структурних процесів у сільській місцевості проєктують еколого-економічну модель господарювання, в якій організація економічної життєдіяльності, розвиток різних видів підприємництва, технічне переоснащення, реконструкція діючих підприємств, розміщення нових виробництв здійснюється за критерієм екологічності. Цей критерій зміщує акцент на користь екологізації господарювання й ставить пріоритет екологічного над економічним, визначає рамки діяльності всіх суб'єктів господарювання, складає сутність регіональної політики сільського розвитку. Екологічна домінанта як чинник стійкого розвитку сільських територій є важливою в трьох аспектах: превентивному – орієнтація на зниження антропогенного (технологічного) навантаження на екосистему, адаптаційна – пристосування економіки й сільського соціуму до існуючих природних умов та економічному – можливість реалізувати абсолютні переваги в конкурентному середовищі.

Відповідно до цього основними завданнями стратегії природокористування є:

- активізація структурних процесів та підтримка екологічного підприємництва, що функціонує на базі ресурсозберігаючих, маловідходних замкнених технологій, діяльність яких забезпечує стійкий розвиток сільських екосистем в умовах активної господарської діяльності;

- екологізація господарського механізму управління економікою сільських територій у напрямку обмеження антропогенного впливу на екосистему, скорочення масштабів та інтенсивності використання природних ресурсів, регулювання якості навколишнього природного середовища з урахуванням локальних умов господарювання шляхом застосування відповідних стимулів, пільг і преференцій тощо;

- проведення аудиту екологічного стану сільських територій, розробка екологічних паспортів та еколого-економічної карти кожного сільського поселення;

- запровадження системи оціночних соціально-економічних критеріїв, на основі яких буде здійснюватися розміщення нових виробництв у сільській місцевості;

- поступовий перехід на міжнародні екологічні стандарти виробництва органічної продукції в сільському та лісовому господарстві, запровадження системи сертифікації, контролю й аналізів продовольчої сировини та харчових продуктів;

- створення ефективної інфраструктури рекреаційного бізнесу в сільській місцевості, включаючи розробку єдиної системи стандартів і нормативних екологічних вимог рекреаційного навантаження на екосистему й правил здійснення рекреаційного природокористування;

- вдосконалення економіко-організаційного механізму використання природних ресурсів у напрямку мобілізації внутрішніх і зовнішніх інвестицій, застосування фінансово-кредитних інструментів стимулювання природоохоронної діяльності, податкового регулювання екологічного бізнесу, підтримки діяльності суб'єктів господарювання, які здійснюють природоохоронну та природовідтворювальну діяльність;

- стимулювання й підтримка місцевих ініціатив щодо розвитку альтернативних джерел енергії;

- поступове обмеження, а в перспективі й повна відмова від використання поліетилентерефталату (PET) – пластикової тари, виготовленої із синтетичних матеріалів (полімерів) (поліетиленові кульки, посуд разового

користування, стакани, петпляшки тощо) та заміщення екологічними таропакувальний матеріалами, створення пільгових умови для суб'єктів підприємства, що здійснюють їх виробництво.

Для вирішення проблеми раціонального природокористування розробляються регіональні програми, які передбачають реалізацію комплексних заходів, спрямованих на екологізацію господарювання, ефективне використання та відтворення природно-ресурсного потенціалу сільських територій Закарпаття.

9. Фінансова політика стимулювання розвитку сільських поселень

Реалізація заходів соціально-економічного розвитку сільських територій потребує здійснення ефективної фінансової політики, оскільки в умовах децентралізаційної реформи важливим аспектом їх функціонування є можливість досягнення їх самодостатності й спроможності задовольняти власні потреби. Саме в процесі реалізації фінансової політики держава повинна здійснювати важливі заходи, оскільки може впливати через систему економічних, адміністративних, законодавчих, організаційних інструментів на здійснення фінансово-кредитної політики сприяння розвитку цих територій. Держава при здійсненні фінансової політики на сільських територіях повинна кардинально змінити вектор об'єктів інвестування – з місцевих органів влади на підприємства та населення, що знаходиться на *цих* територіях.

Сучасна фінансова політика розвитку сільських територій повинна бути реалізована за рахунок кооперації ресурсів держави, бізнесу (інвесторів) й населення і спрямовуватись на стимулювання підприємницької активності, створення нових робочих місць, розширення сфери докладання праці, створення сприятливого інвестиційного клімату тощо, що в кінцевому результаті дозволить забезпечити самодостатній розвитку сільських територіальних громад.

Основними заходами в сфері фінансів мають бути:

- запровадження спеціального режиму господарювання та інвестиційної діяльності на окремих (депресивних) сільських територіях із метою залучення

на ці території інвестиційних ресурсів у розвиток підприємницького середовища;

- надання державної фінансової допомоги для створення і розвитку дрібнотоварного виробництва, формування матеріально-технічної та кормової бази ОСГ, товарних господарств населення й фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів;

- стимулювання внутрішніх інвестицій за рахунок коштів, зароблених трудовими мігрантами, які спрямовувалися б на організацію ними підприємницької діяльності;

- у цілях диверсифікації сільської економіки слід розширити доступ юридичних і фізичних осіб до пільгових мікrokредитів на розвиток альтернативних видів діяльності на селі та встановити для них преференції, спрямовані на створення привабливих умов для здійснення вказаних видів діяльності;

- запровадження пільгового кредитування підприємців-початківців, включаючи й мікrokредитування приватних підприємців, надання державних гарантій під кредити, субсидіювання сплати відсотків та надання поворотної фінансової допомоги, де особливу увагу необхідно зосередити на кредитуванні тих підприємців, які працюють у пріоритетних сферах економіки;

- розширення доступу сільського населення до кредитно-фінансових ресурсів за рахунок розвитку фінансових послуг, шляхом розвитку банківської мережі й кредитних кооперативів на гірських територіях;

- велику увагу слід зосередити на залученні фінансових ресурсів за допомогою нетрадиційних, інноваційних інструментів мобілізації та інвестування капіталу, таких як лізинг, страхування, франчайзинг, факторинг, форфейтинг, боргове й інфляційне, венчурний капітал, добродійні внески, фандрайзинг (платформи кікстартер), краутфандинг тощо;

- серед нетрадиційних джерел велику увагу необхідно приділити створенню мережі селянських кредитних спілок, основна мета діяльності яких є спрощення отримання позики та забезпечення кредитними ресурсами;

- залучення додаткових фінансових ресурсів місцевими органами влади можна реалізувати за рахунок емісії муніципальних цінних паперів і надання місцевих гарантій по кредитах;

- залучення коштів для ведення підприємницької діяльності з нетрадиційних джерел, таких, як кошти колективних ощадних організацій, асоціацій взаємодопомоги, кошти заробітчан тощо;

- розроблення проєктів для організації інтегрованих господарських структур (фінансово-агропромислова переробна група) на основі інтеграції сільськогосподарських товаровиробників, переробних підприємств, банківського та фінансового капіталу з метою забезпечення завершеного виробництва.

Наукове видання

Пітюлич М.І.
Гоблик В.В.
Щербан Т.Д.
та ін.

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МАЛИХ СІЛ ЗАКАРПАТТЯ:
ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО ПЕРІОДУ**

Монографія

Підписано до друку 16.03.2020 р. Формат 60*84/16.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 6,33. Тираж 300 прим. Зам. № 78

Адреса видавництва:
Мукачівський державний університет,
вул. Ужгородська, 26,
м. Мукачево, Закарпатська обл., 89600,
тел./факс: (03131) 2-11-09. E-mail: rvc@mail.msu.edu.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів та
розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 6984 від 20.11.2019 р

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>